

LEIDSCH JAARBOEKJE.

P. J. MULDER & ZOON — LEIDEN.

1924

JAARBOEKJE.

JAARBOEKJE
VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN RIJNLAND.

TEVENS ORGAAN VAN DE
VEREENIGING „OUD-LEIDEN”.

1923—1924.

(NEGENTIENDE DEEL)

LEIDEN — P. J. MULDER & ZOON

EEN WOORD VOORAF.

Evenals het in 1922 verschenen deel van ons Jaarboekje dient ook het thans in het licht komende voor een tweetal jaren, daar de drukkosten een jaarlijksche verschijning verhinderen. De Kroniek is eenigszins bekort door het onvermeld laten van een aantal minbelangrijke jubilea en door het niet meer opnemen van alle benoemingen en veranderingen aan de Hoogeschool, die men elders vollediger bijeenvindt. Ook de spoedig verouderde Inlichtingen omtrent openbare personen en lichamen zijn weggelaten. Overigens is in den aard van onzen bundel geen wijziging gebracht. De levensberichten nemen ditmaal meer plaats in dan andere jaren, maar zullen zeker door velen met belangstelling gelezen worden, wat naar wij hopen ook met de geschiedkundige bijdragen het geval zal zijn. De Redactie is den schrijvers zeer erkentelijk voor hunne welwillende medewerking.

Uiterlijk en druk van ons Jaarboekje werden thans weder verzorgd door de Leidsche firma P. J. Mulder & Zoon.

DE REDACTIE.

VEREENIGING „OUD LEIDEN”.

Verslag over de jaren 1922 en 1923.

Het behoeft wel nauwelijks gezegd te worden, dat ook onze Vereeniging onder den druk der tijden te lijden heeft; ons ledental toch, bedraagt nog slechts 135, hetgeen $\frac{1}{5}$ minder is dan in onzen bloeitijd. Laat ons hopen, dat er weer eens blijmoediger dagen zullen aanbreken, waarin de belangstelling voor niet-stoffelijke dingen gaandeweg zal terugkeeren. Moge onze vereeniging, die in onze stad pal staat voor het behoud van hetgeen het voorgeslacht heeft nagelaten op het gebied van stadsschoon, monumenten, kunst, en wat dies meer zij, het middelerwijl niet behoeven af te leggen door gebrek aan steun van de zijde van hen, die daartoe door hun plaats in de samenleving zijn aangewezen. Onze zeer lage contributie kan toch voor velen geen beletsel zijn.

Onze werkzaamheden kunnen niet bogen op veelzijdigheid. Te vermelden valt onze samenwerking met den Bond Heemschut, ten einde de molen „De Valk”, die met electriche drijfkracht zijn bestaan moet voorzetten, omdat het onderhoud van de windkracht tegenwoordig te duur uitkomt, daarbij geldelijk te steunen, voor zooverre Heemschut daartoe bij machte was. — Voorts werd onzerzijds alles in het werk gesteld om de Mare als gracht te behouden, welke pogingen met goeden uitslag bekroond zijn.

Als lezingen en excursies kan het volgende geboekstaafd worden. Op 6 April 1922 verplichtte Prof. Dr.

VIII

L. Knappert ons met een voordracht over „de 18e-eeuwse Spectatoren als volksopvoeders”. — Den 24sten November bood de Lakenhal ons gastvrijheid voor de lezing van Prof. Dr. P. J. Blok, die welwillend tot ons kwam met het onderwerp „Jan van der Does (Douza)”, opgeluisterd door platen en bescheiden op dien beroemden Leidenaar betrekking hebbende. — Den 23sten Februari 1923 hadden wij het voorrecht Dr. J. H. Holwerda in ons midden te zien met een voordracht over „Is Leiden Lugdunum Batavorum?” De lezingen van genoemden Heer over dit onderwerp gaven aanleiding tot uitgravingen aan den Burcht, welke op 14 Mei onder leiding van Dr. Holwerda bezichtigd werden, waarbij bleek dat dit oudste Leidsche bouwwerk niet van Romeinschen oorsprong is, en niet verder teruggaat dan tot in de 11e eeuw.

Als excursie zij vermeld ons bezoek aan het nieuwe raadhuis te Rotterdam op 16 Juni 1922, waarna het Museum van Oudheden en het Museum **Boymans** bezichtigd werden. — Ten slotte wordt nog in herinnering gebracht, dat op 12 Mei 1923 de schilderijenverzameling in de Lakenhal in oogenschouw werd genomen onder de vriendelijke en deskundige leiding van den onderdirecteur, den Heer A. Coert.

Ons bestuur breidde zich uit door de toetreding van den Heer J. W. Verburgt, adjunct-archivaris dezer Gemeente, terwijl de Heer J. C. van der Minne als vertegenwoordiger van het Leidsch Studentencorps werd vervangen door den Heer J. J. van der Lip,

HET BESTUUR.

STATUTEN.

Overgenomen uit „Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant*
vrij Donderdag 5 April 1906, n°. 80.

VEREENIGING : Oud-Leiden, te Leiden.

1. De vereeniging Oud-Leiden is gevestigd te Leiden en stelt zich ten doel de bevordering van de kennis van en de belangstelling in de geschiedenis van Leiden en omstreken en het behoud der aldaar nog aanwezige bouwwerken en voorwerpen, belangrijk voor de locale en kunstgeschiedenis.

2. Zij tracht dit doel te bereiken door:

a. het houden van voordrachten en tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften en het steunen van pogingen door anderen in den geest der vereeniging ondernomen ;

b. het steunen van de pogingen van de commissie voor het stedelijk museum tot het bijeenbrengen van voorwerpen, belangrijk voor de geschiedenis van Leiden en omstreken ;

c. het verzamelen van gegevens over in Leiden en omgeving nog aanwezige oude gebouwen en historische voorwerpen.

3. Lid der vereeniging is elk die zich hiertoe bij het bestuur opgeeft en de vastgestelde contributie betaalt.

Lid-begunstiger is elk die een contributie betaalt van minstens f 10.— of een bedrag in eens van minstens f 100.—.

4. De contributie der gewone leden bedraagt minstens f 2.50 per jaar. Het vereenigingsjaar loopt van 1 Januari tot 31 December. Het bestuur kan corresponderende leden benoemen buiten Leiden woonachtig. Deze betalen geene contributie, doch hebben gelijke rechten als de leden, behalve ten opzichte van de door de vereeniging uit te geven werken.

5. De leden hebben recht van toegang tot alle ledenvergaderingen en door de vereeniging te houden tentoonstellingen. Zij ontvangen de door of met steun van de vereeniging uit te geven werken gratis of tegen verminderd tarief.

De corresponderende leden genieten alleen van deze laatste bepaling indien zij de voor de gewone leden vastgestelde contributie betalen.

6. Het bestuur bestaat uit minstens 5 leden, op de binnen de 3 eerste maanden van het jaar te houden algemeene vergadering door de leden te benoemen.

Zij nemen voor één jaar zitting, doch zijn terstond herkiesbaar.

In die jaarvergadering wordt verslag gedaan van het afgelopen vereenigingsjaar en rekening en verantwoording afgelegd.

7. Naast de door de algemeene vergadering te benoemen bestuursleden kunnen zitting nemen : een lid aan te wijzen door burgemeester en wethouders van Leiden en een lid aan te wijzen door het collegium van het Leidsch Studentenkorps. Deze 2 bestuursleden moeten lid zijn der vereeniging.

8. Het bestuur benoemt uit zijn midden een voorzitter, een ondervoorzitter, een secretaris en een penningmeester en regelt onderling de werkzaamheden.

9. De inkomsten der vereeniging bestaan uit

XI

contributies, giften in eens, entrees op te houden tentoonstellingen en opbrengst van uit te geven werken.

10. De vereeniging wordt aangegaan voor den tijd van 29 jaren en 11 maanden te rekenen van den dag van oprichting, zijnde 5 November 1902.

11. Niet in deze statuten voorziene gevallen worden door het bestuur beslist.

12. Wijzigingen in deze statuten mogen alleen gebracht worden door besluit van de meerderheid der leden aanwezig op de algemeene vergadering, nadat het voorstel hiertoe minstens eene week te voren aan de leden is medegedeeld.

Deze wijzigingen treden eerst in werking nadat hierop de koninklijke goedkeuring is verkregen.

Bij ontbinding der vereeniging wordt bij het ontbindingsbesluit geregeld op welke wijze gehandeld zal worden met de eventueel in het bezit der vereeniging zijnde voorwerpen. Het archief wordt aan het gemeentebestuur van Leiden aangeboden ter plaatsing in het gemeentearchief, en het eventueel aanwezig batig saldo, na aftrek van alle lasten, wordt aangeboden aan de gemeente Leiden, om te strekken tot aankooopen ten behoeve van het stedelijk museum, behoudens de inachtneming van de voorschriften van art. 1702 B.W.

(Volgen de onderteekeningen)

Goedgek. bij Koninkl. besluit dd. 14 Maart 1906, n°. 50.

Mij bekend,

De Minister van Justitie,

E. E. VAN RAALTE.

Vereeniging „**OULD-LEIDEN.**”

BESTUUR.

Dr. L. Knappert, *Voorzitter*.
Mr. Dr. J. C. Overvoorde, *Onder-Voorzitter*.
S. J. Le Poole L.Gzn., Secretaris (Witte Singel 72).
H. Th. van Steeden, Penningmeester
(Rijnsburgerweg 76).
Felix Driessen.
Ds. J. A. Prins.
Aug. L. Reimeringer.
J. W. Verburgt.
J. J. van der Lip.

COMMISSIE VOOK DE REDACTIE VAN HET JAARBOEKJE.

Dr. G. J. Boekenoogen, *Voorzitter*.
W. J. J. C. Bijleveld, *Secretaris*.
Dr. L. Knappert.
S. J. Le Poole L.Gzn.

Ledenlijst der Vereeniging „Oud-Leiden”.

J. Baak.
Mr. A. vande Sande Bakhuyzen.
Jhr. H. Beelaerts van Blokland.
Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van
Blokland.
Dr. A. Beets.
Jhr. A. A. D. Berg.
D. Beuth.
Dr. N. J. Beversen.
Mevr. B. J. W. Bijleveld-
van der Vliet.
W. J. J. C. Bijleveld.
Dr. T. Bijleveld.
A. M. de Blauw.
Dr. P. J. Blok.
Mr. D. van Blom.
H. W. Blöte.
Dr. G. J. Boekennoogen.
J. Th. Boelen.
J. E. Bollin.
Dr. M. P. Kingma Boltjes.
Lourens Bosch.
K. Brants.

Mr. P. E. Briët.
W. C. Brouwer.
Dr. J. Bruining.
Burgersdijk en Niermans.
W. van Rossum du Chattel.
J. W. O. Clant.
Mr. H. M. A. Coebergh.
A. Coert.
H. van Cranenburgh.
P. van Cranenburgh.
Dr. C. A. Crommelin.
J. A. A. Dool.
Felix Driessen.
Mevr. Wed. P. L. C. Driessen-
von Forckenbeck.
Dr. D. A. H. van Eck.
Dr. A. Eekhof.
H. Eerdbeek.
Mr. A. van der Elst.
J. W. Enschede.
J. G. van Es.
Mr. H. ten Cate Fennema.
Mej. H. J. de Fremery.

- Dr. H. D. van **Gelder**.
 G. Gerlings.
 Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar.
 Mevr. Wed. B. **Gordon**—
 van Dalsen Fontein.
 J. G. M. van Griethuysen.
 Mej. A. E. **Groll**.
 D. Hartevelt H. **Cz**.
 Mr. J. E. **Heeres**.
 J. W. Henny.
 Dr. D. C. Hesseling.
 Dr. J. van der Hoeve.
 Mr. P. A. Pijnacker **Hordijk**.
 Dr. J. Huizinga.
 Dr. C. Snouck Hurgronje.
 Dr. C. J. A. van Itersen.
 H. J. Jesse.
 Mevr. Wed. P. H. **Jonker**—
 Lapère.
 Dr. P. Th. L. Kan.
 Jhr. A. G. F. van Kinschot.
 J. Kloos.
 H. H. van der Kloot Meyburg.
 Dr. L. Knappert.
 Mej. C. Korsse.
 S. H. Koster.
 A. de Koster Jr.
 Mevr. Wed. A. C. Krantz-v. Dijk.
 B. F. **Krantz**.
 Dr. L. P. **Krantz**.
- H. E. Stenfert Kroese.
 Dr. J. E. Kroon.
 Dr. C. S. Lechner.
 W. A. Leembruggen.
 Joh. van Leeuwen.
 F. A. Lieftrinck.
 J. J. van der Lip.
 Mr. W. de Loos.
 F. E. Meerburg.
 J. P. Mulder.
 Dr. J. W. Muller.
 Mej. N. H. Nederburgh.
 G. W. J. Neeb.
 Dr. H. M. van Nes.
 Gemeente Noordwijk.
 M. Kamerlingh **Onnes**.
 Dr. H. Oort.
 A. W. Overvoorde.
 Mr. Dr. J. C. Overvoorde.
 C. Peltenburg.
 Mej. A. G. Pitlo.
 H. van Poelgeest.
 Mej. C. J. Le Poole.
 S. J. Le Poole **L.Gz**.
 Mr. N. W. Posthumus.
 Dr. F. van Praag.
 Dames Prins.
 Ds. J. A. Prins.
 W. M. C. Regt.
 Aug. L. Reimeringer.

G. A. Reimeringer.	J. F. Teunis.
Jhr. C. C. Röell.	G. F. Théonville.
H. D. Sala.	J. W. Verburgt.
W. Samsom.	Dr. M. W. de Visser.
J. F. X. Sanders.	Mr. W. Vissering.
H. M. Sasse.	Dr. J. Ph. Vogel.
W. A. A. J. baron Schimmel-	Mej. Ch. van Vollenhoven.
penninck van der Oije.	Mr. Egbert de Vries.
A. P. Schram de Jong.	F. G. Waller.
Mej. Dr. C. Serrurier.	P. A. Wernink.
A. Smits.	Mej. A. M. Weydung.
H. Th. van Steeden.	W. F. Verhey van Wijk.
G. J. Stoop.	R. de Wilde F.Gz.
Mevr. Wed. Dr. L. J. Suringar-	H. K. W. Wrede.
Muntendam.	Dr. J. Zaaier.
Mr. H. A. Sypkens.	J. Zaalberg.

KORTE KRONIEK
VAN
LEIDEN EN RIJNLAND.

KORTE KRONIEK. *)

1922.

- 13 Febr. Overlijden van Prof. G. J. P. J. Bolland,
hoogleeraar der wijsbegeerte.
- 18 Mrt. De telefooncentrale wordt overgebracht
van de Papengracht naar het **telegraaf-**
kantoor.
- 31 „ De heer J. L. Bloemen legt zijn ambt als
directeur van het telegraafkantoor neder.
- 5 April. Feestelijke opening van het nieuwe museum
„**De Lakenhal**” door Z. Exc. Minister
de Visser.
- 7 „ Overlijden van den heer G. Warmerdam,
oud-wethouder te Noordwijkerhout.
- 18-20 „ Het Tiende Nederlandsche **Philologen-con-**
gres alhier gehouden.
- 30 „ Overlijden te Oegstgeest van den heer J.
M. Kok, oud-secretaris van Hazerswoude.
- 1 Mei. De Eerste Hulpdienst van den **Gemeente-**
lijken Geneeskundigen Dienst treedt in
werking.
- 2 „ Overlijden van Mr. J. A. F. Coebergh,
oud-notaris.

*) Voor benoemingen **van hoogleraren enz.** verwijzen wij **naar**
het Jaarboek der **Universiteit**.

XIX

- 15 Mei. Opening van het **electriciteitsbedrijf** voor de gemeenten Sassenheim, Lisse en Hillegom.
- 16 „ Overlijden van den heer D. **Ouwehand** Az., wethouder te Katwijk.
- 17 „ De heer J. P. **Lambert** benoemd tot directeur van het telegraafkantoor.
- 25 „ Inwijding van het kerkgebouw der **Hersteld-Apostolische** Gemeente in de **Rembrandt**-straat.
- 26 „ Overlijden te 's-Gravenhage van Mr. C. P. D. Pape, schenker van het nieuwe **museum**gebouw naast de Lakenhal.
- 1 Juni. De heer D. van der Hoek krijgt eervol ontslag als directeur van het postkantoor.
- 7 „ De kantoren van 's Rijks Directe Belastingen worden overgebracht van Steenschuur no. 17 naar de verbouwde perceelen Langebrug no. 18 en 20.
- 8 „ Opening van het nieuwe Volks- en **School**-badhuis aan de Van der Werffstraat.
- 10 „ Opheffing van het Evang. Luthersch **Wees**-en Oudeliedenhuis.
- 25 „ Bevestiging en intrede van Ds. J. G. W. **Goedhard** als predikant bij de Ned. Herv. Gemeente.
- 26 „ De Gemeenteraad aanvaardt de voorstellen van B. en W. in zake de reorganisatie van het Lager Onderwijs.

XX

- 12 Juli. Opening van het Leidsche Dieren-asyl aan den Lagen Rijndijk.
- 13 „ Inwijding van het nieuwe kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Alphen.
- 24 „ Het nieuwgestichte kerkgebouw der Liberaal Katholieke Gemeente aan den Stillen Rijn wordt gewijd.
- 6 Aug. Afscheidspraak van Ds. D. J. M. Wtistenhoff, predikant van de Ned. Herv. Gemeente te Sassenheim, na 40-jarigen dienst, waarvan 30 aldaar.
- 29 „ Overlijden van den oud-hoogleeraar in de **archaeologie** en directeur van het Museum van Oudheden, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda.
- 29-31 „ Samenkomst te Leiden van Europeesche en Amerikaansche godgeleerden ter voorbereiding van een Internationaal Congres van Vrijzinnig Godsdienstigen.
- 31 „ De heer J. **Ouwejan** treedt na 42-jarigen dienst af als boekhouder van het Bureau Gemeentewerken.
- 1 Sept. Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar 12¹/₂ jaar burgemeester. Het gemeentebestuur en de ambtenaren huldigen hem ten **stadhuize**. Des avonds brengen een 60-tal vereenigingen den jubilaris eene serenade.
- 9 „ Opening van de nieuwe school der Eerste Leidsche **Schoolvereeniging**.

- 15 Sept. De heer M. B. Hoogeveen neemt afscheid als directeur der Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen.
- 16 „ Opening van de Leidsche Buitenschool te Katwijk aan Zee.
- 24 „ Eerste godsdienstoefening in het Acad. Ziekenhuis. Z. Exc. Minister de Visser leidt dezen dienst.
- 25 „ Overlijden van Prof. Dr. J. P. Kuenen, rector magnificus der Hoogeschool.
- 28 „ Overlijden van den heer J. Bouwman, directeur van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis.
- 3 Oct. Herdenking van Leidens Ontzet. Openluchtspel, voorstellende den intocht van Prins Maurits binnen Bergen op Zoom.
- 5 „ Bijzondere samenkomst in de Pieterskerk ter herdenking van de eerste **Protestant-sche** prediking in deze kerk 350 jaar geleden.
- 28 „ De Hooglandsche Kerk verkrijgt electriche verlichting.
- 31 „ De R.-K. Studentenvereniging Sanctus Augustinus” opent haar Eigen Huis in tegenwoordigheid van Z. Exc. Minister Ruys de Beerenbrouck.
- 5 Nov. Eerste godsdienstoefening in het Duitsch voor de hier ter stede vertoevende **Duitschers**, in het gebouw van Patrimonium door Ds. **Locher**.

XXII

- 16 Nov. De vernieuwde Kraaierbrug over den Nieuwen Rijn voor het verkeer opengesteld.
- 23 „ De Gemeenteraad van Woubrugge besluit subsidie te verleen voor het instellen van een autodienst Woubrugge-Leiden.
- 14 Dec. De burgemeester van Alphen, de heer C. W. C. Th. Visser, neemt afscheid en treedt af op 31 December.

1923.

- 7 Jan. Afscheid van den organist der Doopsgezinde Gemeente, den heer V. E. van Thienen, na 37-jarige ambtsvervulling.
- 8 „ Overlijden van den oud-hoogleraar in de sterrenkunde, Prof. Dr. H. G. van de Sande Bakhuyzen.
- 15 „ Plechtige ontvangst der leden van het Internationaal Studenten-Congres te 's-Gravenhage in het Groot-Auditorium.
- 18 „ De nieuwe brug over de Zoeterwoudsche Singelgracht voor het verkeer opengesteld.
- 27 „ De juristenconferentie ter herziening van het oorlogsrecht ontvangen door den Senaat van de Leidsche Universiteit.
- 15 Febr. Overlijden van Dr. A. van Rhijn, **praktiseerend** geneesheer.

XXIII

- 26 Febr. De Gemeenteraad besluit tot het doen bouwen van 162 beneden- en bovenwoningen benoorden den Heerensingel.
- 27 „ Ir. W. Massink neemt afscheid als directeur der H. B. S. voor jongens.
- 1 Mrt. De hr. D. A. Doyer, bewaarder van de hypothecken enz. alhier, benoemd in gelijke betrekking te Arnhem.
- 3 „ De hr. P. H. Romeyn, 20 jaar **candidaat-**notaris te Warmond, benoemd tot notaris aldaar.
- 7 „ Dr. H. J. Lovink benoemd tot burgemeester van Alphen.
- 4 Apr. Mr. P. E. Briët te Leiden wordt gekozen tot lid der Eerste Kamer.
- 7 „ Overlijden van den heer G. H. Kokxhoorn, ontvanger der gemeente Leiden.
- 13 „ H.M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik bezoeken de Zendingsschool te Oegstgeest en de Lakenhal te Leiden.
- 21 „ Het 75-jarig bestaan der Leidsche gasfabriek herdacht.
- 22 „ Overlijden te 's-Gravenhage van den heer Abr. Corts, fabrikant en oud-raadslid.
- 9 Mei. Laatste jaarvergadering van de Vereeniging voor de Kweekschool voor Zeevaart en einde van de oude opleiding aldaar.
- 9 „ Bezoek van den nieuwen Amerikaanschen gezant R. Tobin aan de bloembollenstreek onder leiding en op aansporen van de **belanghebbenden** bij den bollenhandel.

XXIV

- 15 „ De Maria Gondastraat wordt aan de Gemeente overgedragen.
- 15 „ Beëindiging van het onderzoek naar het ontstaan van den Burcht.
- 22 „ Begrafenis van den heer E. E. Regt, sinds 1875 hoofd der O.L. school te Wadinxveen.
- 23 „ Gemeenteraadsverkiezing. Te Leiden gekozen: 8 S.D.A.P., 7 R.-K. Staatspartij, 6 Chr.-H. Unie, 4 A.-Rev. partij, 3 **Vrijheidsbond**, 2 Democr. partij, 2 Vrijz.-Dem. Bond, 1 Commun. partij.
- 6 Juni Herdenking van het 40-jarig bestaan der Leidsche Ambachtschooi, waarbij **Z.Exc.** Min. de Visser een rede houdt.
- 14-16 „ Nationaal Zang- en Muziekconcours in den Burcht.
- 15-17 „ Nationale wedstrijden op de banen van het **Posthof** van de Leidsche **Lawn-Tennisclub**.
- 1 Juli De uitgeversfirma E. J. Brill bestaat 75 jaren.
- 2 „ De nieuw ingerichte Nederlandsche afdeeling van het Museum van Oudheden wordt voor het publiek opengesteld.
- 14 „ Overlijden van den heer N. de Zwart, bouwkundige en oud-onderbrandmeester.
- 17 „ De boek- en steendrukkerij der firma P. W. M. Trap bestaat 75 jaren.
- 30 „ De heer L. A. **Mennes** benoemd tot Directeur van den Markt- en Havendienst in de plaats van den heer J. Romanesko.

- 31 Aug. Feestelijke herdenking van het 25-jarig jubileum van H.M. de Koningin.
- 31 „ Overlijden te Sasznitz op Rügen van Prof. Dr. G. Kalff, hoogleeraar in de geschiedenis der letterkunde, begraven te Noordwijk aan Zee op 8 Sept.
- 3 Sept. Huldiging van den afgetreden wethouder van onderwijs Mr. J. C. van der Lip door een commissie uit de burgerij.
- 4 „ Tot wethouders worden gekozen de HH. Reimeringer, Sanders, A. Mulder en Meynen.
- 5 „ Afscheid en huldiging van den oud-wethouder J. A. Bots.
- 8 „ Overlijden van den heer F. A. Verster van Wulverhorst.
- 26 „ Opening van het „Rusthuis voor ouden van dagen” van de Geref. Kerk op de Hooigracht.
- 3 Oct. Herdenking van Leidens Ontzet. Openluchtspel, voorstellende den intocht van Prins Willem 1 binnen Brussel op 23 Sept. 1577.
- 10 „ De leden van den Raad der Unie van Volkenbondsvereenigingen, te ‘s-Gravenhage bijeengekomen, brengen een bezoek aan Leiden en worden officieel ontvangen ten Stadhuize en in de Senaatskamer der Universiteit.
- 29 „ Het Leidsche Tapverbod wordt door den Hoogen Raad bindend verklaard.

XXVI

- 5 Nov. De heer H. Filippo geïnstalleerd als gemeente-ontvanger.
- 8 „ Aan den heer J. Wind Hz. wordt eervol ontslag **verleend** als koster der Hooglandsche kerk.
- 11 „ Ds. A. J. Ruys, sedert 35 jaar Ned. Herv. predikant te Oegstgeest, preekt afscheid.
- 17 „ Opening der tentoonstelling in de Lakenhal van een uitgebreide verzameling van werken van Jan Toorop.
- 22 „ De heer B. F. Krantz houdt een voordracht over het rioleeringsvraagstuk en het plan tot demping van de Mare.
- 25 „ Overlijden van Dr. J. W. Gunning, oudste **director** van de Zendingsschool te Oegstgeest.
- 26 „ De Gemeenteraad besluit in beginsel tot het maken van een centrale rioleering der Gemeente volgens een ontwerp van den ingenieur van den Steen van Ommeren en stelt gelden beschikbaar voor den bouw van een noordelijk pompstation met persleiding naar de Slaaghsloot.
- Het voorstel van B. en W. tot demping van de Mare wordt verworpen.
- Besloten wordt tot wegruiming van de St.-Jorisbrug over het Levendaal, daar deze in verband met de werken voor de nieuwe tramlijn naar den Haag overbodig wordt.

XXVII

- 6 Dec. Overlijden van den oud-pedel der Universiteit
F. A. Dee.
- 13 „ Overlijden van Dr. H. J. Zwiers, observator
aan de Leidsche Sterrenwacht en oud-lid
van den Gemeenteraad.
- 14 „ Overlijden van Dr. J. W. Lely, oud-rector
van Noordhey en **leeraar** aan het Leidsch
gymnasium, penningmeester der Leidsche
Mij. van Weldadigheid.
- 14 „ Overlijden te Warmond van den heer C. H.
Krantz, fabrikant.
- 15 „ Overlijden van den heer Mr. E. L. Th.
Hoogenstraaten, fabrikant.
- 30 „ Overlijden van den heer P.J. Mulder, boek-
en steendrukker, oud-lid van den Ge-
meenteraad.
- 31 „ Prof. Dr. S. G. de Vries treedt af als directeur
der Universiteitsbibliotheek.
-

IN MEMORIAM.

MR. J. A. F. COEBERGH. †

Den 2den Mei 1922 ontviel aan de stad Leiden en aan de zijnen een algemeen bekend en hoog geëerd burger, die gedurende lange jaren binnen onze stad een man van groote beteekenis is geweest.

Joannes Adrianus Franciscus Coebergh is hier 14 Augustus 1841 geboren uit een katholiek geslacht, dat oorspronkelijk te Grave gevestigd was en daar in de 18e eeuw aanzienlijke betrekkingen bekleedde.

De vroege dood zijns vaders, apotheker op den Nieuwen Rijn, dwong hem, jong als hij was, tot energieke werkzaamheid, waartoe hij, in zijn prille jeugd een ondeugende kwajongen, van wien niet veel verwacht werd, van nature niet zoo geneigd was. Hij legde, na de lagere school doorloopen te hebben, en dat niet zonder bezwaren van allerlei aard, zich toen met onvermoede kracht toe op de studie voor het notariaat, dat van den beginne af tot het einde toe zijn liefde heeft gehad, werd van klerkje zonder meer spoedig candidaat-notaris en trok reeds spoedig — wonder boven wonder! meenden velen — op het drukke kantoor van notaris Schermer de aandacht door zijn buitengewone ijver en plichtsbetrachting. Tot verbazing weder van velen in zijn omgeving behoefte gevoelend om zijn rechtsstudie breeder op te vatten, legde hij zich met energie en onder goede leiding toe op de beoefening van de totnogtoe hem onbekende klassieke talen, deed in 1867 admissie-examen voor de Universiteit en liet zich op 26-jarigen

XXXI

leeftijd nog als student in de rechten inschrijven. In korten tijd legde hij thans, door prof. Goudsmit aangemoedigd, de verdere universitaire examens af en zijn promotie, op ietwat brutale stellingen (23Maart 1872), toonde de goede resultaten zijner onvermoeide inspanning ook op dit gebied en zijn aanleg voor het aanvatten en oplossen van juridische vraagstukken, als toegewijd leerling van zijn hoogvereerden leermeester Goudsmit, die zijn groote vriend werd. Zijn benoeming tot notaris op 28 Nov. '69 had intusschen zijn onvermoeid, ja hartstochtelijk streven al ten deele bekroond. Zijn huwelijk met Carolina Schermer, dochter van zijn vroegeren patroon, schonk hem weldra gelegenheid om als jong notaris een eigen gezin te vestigen, nadat hij jaren lang de steun zijner hoog vereerde moeder was geweest. Die gelukkige **echtvereeniging** was het begin van een lang en gelukkig gezinsleven te midden van een talrijke kinderschaar, bij wie hij zijn vaderlijk gezag behoorlijk wist te doen eerbiedigen.

Van dien tijd af heeft onze Coebergh langer dan 40 jaren zich in het volle leven bewogen. Als notaris wist hij zich al spoedig een welgevestigden naam te verwerven, niet slechts hier ter stede en in den omtrek maar ook in ons gansche land stond hij bekend als een voortreffelijk raadsman, scherpzinnig jurist, vertrouwd met alle geheimen van zijn vak, hulpvaardig en volstrekt betrouwbaar, scherpzinnig beoordeelaar van de dikwijls ingewikkelde zaken en particuliere belangen, die men aan zijn oordeel onderwierp, gewoonlijk van den vroegen morgen tot den laten avond werkzaam in zijn kantoor, dat eerst in zijn eenvoudig

woonhuis aan de Hoogewoerd, na 1884 in het **monu-**mentale huis op de Breestraat gevestigd was, waar wij hem jaren hebben gekend.

Maar hij was niet alleen notaris en jurist, hij was ook de vertrouwde vriend van ieder, die tot hem kwam om hulp en raad. Streng van beginselen voor zichzelf, was hij het ook voor anderen, waar hij het noodig vond om te raden, te waarschuwen, te bestraffen. Handig in het vinden van oplossingen voor moeilijke vraagstukken van **intiem** aard, bleef hij altijd strikt eerlijk en weigerde ronduit en zonder aanzien des persoons allen steun, waar hij bij anderen oneerlijkheid of kwade trouw slechts even vermoedde. Zijn notariaat wist hij op die wijze te verheffen tot het eerste in de stad en hare omgeving; zijn naam tot dien van een algemeen vertrouwd, geacht, geëerd raadsman.

In zekeren zin ging hij op in zijn ambtelijk werk, dat hem nooit losliet. Toch vond hij, **wiens** gezondheid in den aanvang niet tegen **200** onafgebroken werkzaamheid bestand scheen, ook nog tijd en gelegenheid om ook buiten zijn in drukte toenemend kantoor werkzaam te zijn ten nutte van het algemeen. Schoolopziener, onder zijn vriend, den inspecteur Lindo, wijdde hij eenige jaren lang met overdreven ijver zijn „**vrijen** tijd” (wanneer had hij dien in werkelijkheid ooit?) aan de schoolbelangen in wijden omtrek om de stad, waar hij van dorp tot dorp het onderwijs in het oog hield. Lid, voorzitter dikwijls, van tal van besturen: van de Leidsche Broodfabriek, van het wordende Stedelijk museum de Lakenhal, van de

Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, van de Kweekschool voor de Zeevaart, van het Genootschap *Ars Aemula Naturae*, van nog vele andere, was hij altijd bereid om te geven, wat hij geven kon, aan de belangen, waarvoor men zijn hulp inriep. Vooral voor de Maatschappij van Weldadigheid heeft hij buitengewoon veel gedaan. Zij had zijn groote liefde en velen kunnen daarvan spreken. Wij herinneren ons met dankbaarheid, hoe hij den weg wist te effenen voor den bouw van het nieuwe Museum, nog in zijn laatsten tijd. Met zijn intiemste vrienden, den schilder Bakker Korff, die zijne jeugdvriend reeds vroeg was, later den advokaat Neeb en den advokaat, later burgemeester Was, met tal van anderen, ouderen en jongeren, met wie hij in den loop der jaren bevriend of bekend raakte, stond hij steeds in hartelijke betrekking, geneigd als hij was tot gezelligen omgang. Alleen de politiek bleef feitelijk buiten zijn bemoeiingen, al stelde hij levendig belang in wat er in en buiten ons land om hem voorviel.

Overtuigd katholiek — zooals hij tot zijn einde gebleven is — tevens waarlijk ruim en vrijzinnig van opvattingen, verdraagzaam tegenover anderen, wier godsdienstige meeningen hij steeds eerbiedigde, had hij een afkeer van die vermenging van kerkelijke en staatkundige gevoelens, die ten onzent zoo dikwijls de politiek, zooals hij placht te zeggen „vergiftigde”. En hij was er niet de man voor om dien afkeer te verbergen of daarbij iemand te sparen, zelfs goede vrienden niet. Tot in zijn laatste jaren stelde hij levendig belang in sociale en politieke verwickelingen:

XXXIV

zijn vrienden herinneren zich, hoe hij tijdens den Wereldoorlog kon foeteren tegen de Duitschers, die hij voor de verwekkers van dien noodlottigen krijg hield, later ook tegen de Franschen, die hij toen beschouwde als aanleiding gevend tot den ongelukkigen toestand der wereld na den vrede; ook hoe hij zijn tegenzin luide uitte tegen de, naar zijn meening, voor de maatschappij volstrekt gevaarlijke nieuwe theorieën op maatschappelijk gebied en daarmede samenhangende „sociale” wetten en bepalingen. Een nieuwlichter was hij geenzins, eerder een liberaal van den ouden Thorbeckiaanschen stempel.

Zoo leefde hij in ons midden tot op **hoogen** ouderdom. Onderscheidingen waren hem niet onverschillig, eerbetuigingen evenmin. Zij zijn hem ook in volle mate ten deel gevallen en niet alleen, toen hij zijn notariaat neerlegde of zijn 70sten en 80sten verjaardag onder betuigingen van algemeene sympathie mocht vieren. Wij herinneren ons, hoe hij daarvan kon genieten. Hij had buitengemeene verdiensten op allerlei gebied en hechtte er aan die ook erkend te zien — wat men hem niet kwalijk nam, hem, die zelf ook in dat opzicht trachtte te geven wat hij meende, dat behoorlijk was en den betrokkene toekwam.

Leiden zal hem niet spoedig vergeten, want hij was een veelszins voortreffelijk man, wiens nagedachtenis bij talloos velen in dankbare herinnering zal blijven en dat ten volle verdient.

P. J. B.

DR. JOHANNES PETRUS KUENEN. †

Nu ik met de pen in de hand nederzit, om in ons Jaarboekje een woord ter nagedachtenis te schrijven van den bitter en diep betreurden man, kan ik mij nauwelijks denken, dat het alweêr anderhalf jaar geleden is, dat de slag van zijn plotseling verscheiden ons trof. Want even onverzwakt als de heugenis in mij voorleeft aan de ontroering in onze stad bij de mare van zoo groot en onverwacht een verlies, even klaar en scherpbelijnd rijst nog Kuenen's beeld voor mijne verbeelding op. Moge al de tijd veler heugenis wegvagen, sneller vaak dan hij de bloemen op hunne graven verdorren doet — deze man heeft ons door zijne gansche persoonlijkheid te diep in het hart gegrepen dan dat wij hem ooit vergeten zouden.

Voor de data en de gebeurtenissen uit zijn leven — en zij mogen te dezer plaatse niet ontbreken — kan ik met het volgende volstaan. Kuenen werd in onze stad den 11^{den} October 1866 geboren als zoon van den beroemden theoloog Abraham Kuenen en van Wiepkje Muurling, erfgenaam meteen van de eigenschappen die hen sierden. Gymnasiast en student te Leiden, promoveerde hij 12 April 1892 onder Kamerlingh Onnes in de proefondervindelijke natuurkunde en werkte sinds aan het Leidsch laboratorium

totdat de Universiteit van Dundee in Schotland hem, 1895, tot hoogleeraar benoemde. Vandaar keerde hij in 1907, sinds gehuwd met Mej. Dora Wicksteed, dochter van een Engelschen theoloog en geleerde, vriend zijns vaders, naar Leiden terug en aanvaardde 25 Februari het hoogleeraarsambt met eene rede: „Het tegenwoordig standpunt en de beteekenis der moleculairtheorie”. De werken, die hij schreef, de onderscheidingen die hem ten deel vielen, men vindt ze opgeteekend in het „Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden”, 1923, blz. 103. Ik voeg daar slechts bij, dat hij ook curator was van ons Gymnasium en voorzitter van het bestuur der openbare leeszaal „Reuvens”, in beide betrekkingen vol van ijver, doorzicht en de warmste toewijding. Daarnaast had het Leidsche Volkshuis zijn hart en wie daar arbeiden noemen zijn naam met innige dankbaarheid.

Op het **onverwachtst** overleed Kuenen in den nacht van 24 op 25 September 1922. In de N. Rott. Cour. van 26 September Ochtendblad wijdde Kamerlingh Onnes treffende woorden aan zijne nagedachtenis, ik schreef een In memoriam in het Leidsch Dagblad van dienzelfden datum. Zeker wil men mij toestaan daaruit een enkele gedachte over te nemen: gelijk toen getuigen ook nu nog onverzwakt de warme genegenheid en de wezenlijke bewondering diep in mijn gemoed.

Wie kende hem niet in Leiden? Niet omdat hij „van den schouder af uitstekend was boven allen”, ofschoon er reeds in die gestalte iets **vertrouwenwekkends** school.. . . Het was, nooit bevredigend

genoeg onder woorden te brengen, de invloed der edele persoonlijkheid, het onzegbare dat van een hoogstaand mensch uitgaat. Wat was het dan, dat ons zoo weldadig aandeed, wanneer wij hem in vertrouwelijken omgang zagen? Zeker zijn uiterlijk, de lijnen, van dat gelaat dat wij, in zijn nobele trekken, nimmer zullen kunnen vergeten. Zeker de opslag van zijn oog, waarin geest en leven glansde en veel kostelijke zin voor humor. Maar vóór alles was het wat daarachter leefde en zich bewoog. Kuenen was in zijn kringen niet als een voor wien men wel bewondering heeft maar ook vrees. Hij overheerschte (voor zichzelf, denk ik, onbewust) door de beste eigenschappen die een mensch bezitten kan. Waar hij was, was het goed en rustig. Hij had niets van een zedenmeester — toch vluchtte het gemeene waar hij kwam. Hij drong zijn kennis niet op — toch was zijn woord altijd de moeite van het luisteren overwaard. En, ofschoon hij ook zichzelf niet opdrong, met hem was het altijd beter dan zonder hem. Hem sierden eene volstreckte belangeloosheid, eene hartelijke hulpvaardigheid en, bij een vanzelfsprekend bewustzijn van zijne betekenis, een onbevangen eenvoud. Innerlijke deugden bezitten velen; de zijne vertoonden zich naar buiten in eigen tooi en eigene aantrekkelijkheid. Aldus is hij voor wie hem kenden altijd de oorzaak geweest van goede gedachten. Ook hij zal zijne schatten wel gedragen hebben in de aarden vaten van menschelijke onvolkomenheid; het zegt niet weinig dat hij nochtans in zijne gansche persoonlijkheid eene

XXXVIII

prediking was van de beste dingen, die in deze donkere wereld hun licht stralen doen.

Donderdag 28 September is zijn stoffelijk overschot, onder eene overstelpende deelneming, op Rhijnhof aan de aarde toevertrouwd. Alleen Lorentz sprak en vertolkte onze smart.

Dicht bij dat van Kuenen's vader hangt thans in de Senaatskamer ook zijn portret, door kunstenaarshand geschilderd.

Vóór mij hangt eene welgelukte afbeelding ervan. Ik zie op van mijn papier en staar het aan, in gedachten verzonken. Weemoedige, omdat wij zooveel verloren, dankbare omdat wij zooveel bezeten hebben.

En zoo ergens, dan rijst hier, boven de smart om het vergaan van ook de beste dingen op aarde, de hoop, altijd onbewijsbaar en altijd onuitblusschelijk, dat den onverderfelijken geest wijder en heerlijker verschiet is voorbestemd.

L. KNAPPERT.

4 April '24.

DR. A. VAN RHIJN. †

Arnoldus van Rhijn werd den 8^{en} Maart 1844 geboren te Katwijk aan Zee, waar zijn vader Dr. H. B. van Rhijn geneesheer was.

Na afgelegd admissie-examen studeerde v. Rhijn te Leiden in de Geneeskunde, waar hij den 7^{en} Febr. 1868 promoveerde tot Med. Doctor op een zeer goed geschreven dissertatie over Aphasie, een onderwerp toen recht actueel.

Reeds vóór dien was v. Rhijn werkzaam als Assistent-Genesheer aan het Buitengasthuis te Amsterdam.

Na ook den graad van Chir. et Art. Obstet. Doctor verworven te hebben vestigde hij zich in 1869 als geneesheer te Oostzaan. Die standplaats verwisselde hij in 1872 met Leiden, waar hij verder de geneeskundige praktijk met ijver en toewijding bleef uitoefenen.

Als mensch werd v. Rhijn door ieder hoog geacht, door zijn collega's als geen ander.

Hij was enkele jaren Lid van den Gemeenteraad. Onder de Medici was hij bekend wegens zijn groote kennis van de Medische Litteratuur, binnen- en buitenlandsche beide; hij gold hierin niet zelden als vraagbaak.

Groot was ook zijn belangstelling in de Ned. Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst. Van de Leidsche Afdeeling telde hij onder de meest beteekenende leden en doorkneed was hij in kennis van de organisatie der Maatschappij, van hare vele Wetten en Besluiten in de latere jaren.

Op bijna 79-jarigen leeftijd maakte den 16^{en} Febr. 1923 een ziekte van enkele dagen een einde aan zijn werkzaam leven.

J. G. v. D. SLUIJS.

GERARDUS HENDRIK KOKXHOORN. †

Op den 7^{en} April des vorigen jaars, 's morgens vroeg, ging door Leiden de droeve tijding, dat betrekkelijk nog plotseling in dien nacht overleden was de zoo algemeen geëerde en beminde **Gemeente-Ontvanger**, Gerardus Hendrik Kokxhoorn.

Geboren den 6^{en} Februari 1849, trad hij op 1 Juni 1870 als jongeling van 21 jaren in dienst der gemeente in de functie van ambtenaar ter Secretarie, doorliep verschillende van hare afdeelingen en werd op 1 Augustus 1878, dank zij zijn grooten ijver en zijne volkomen toewijding, benoemd tot Chef van de **Financieele** afdeeling.

In die betrekking muntte hij bijzonder uit; zijn groote kennis van de gemeentefinanciën, zijn onvermoeide werklust en zijne ongeëvenaarde accuratesse waren alle factoren, die medewerkten om, naast zijn vriendelijk en beschaafd optreden, zijne benoeming tot Ontvanger der Gemeente op 16 Juni 1892 door den Gemeenteraad te verzekeren.

Dat hij in laatstgenoemd ambt bleek de rechte man op de rechte plaats te zijn, getuigen de groote belangstelling en de vele sympathiebetuigingen, die hem van alle zijden ten deel vielen, zoowel van het dagelijksch bestuur der gemeente, de raadsleden en

ambtenaren, als van de burgerij, ter gelegenheid van zijne 25-jarige ambtsvervulling op 16 Juni 1917.

Intusschen had hij reeds op 1 Juni 1910 onder algemeene belangstelling zijn 40-jarig jubileum als ambtenaar der gemeente mogen vieren en viel hem het zeldzame voorrecht te beurt op 1 Juni 1920 gezond en opgewekt, steeds onvermoeid werkzaam, zijn gouden feest herdacht te zien.

Behalve zijn Ontvangerschap vervulde de heer Kokxhoorn sedert 27 September 1894 de betrekking van Commissaris der Gemeentelijke Bank van Leening, terwijl hij, vanaf 6 Januari 1908, als **President-Commissaris** dier instelling fungeerde.

Op den 1^{en} Juni 1922 verleende Hare Majesteit de Koningin den braven en wakkeren Ambtenaar het officierskruis van de Orde van Oranje-Nassau als erkenning voor de vele, gewichtige en langdurige diensten door hem aan de gemeenschap bewezen.

Het hierboven medegedeelde bevat zonder twijfel een prachtige staat van dienst, temeer, omdat de heer Kokxhoorn absoluut een self-made man was, die door noeste vlijt, volkomen toewijding en hard werken zich had opgewerkt van de onderste tot de bovenste trap op de ladder van dien tak van dienst, waarin hij zoo talrijke jaren heeft gearbeid.

Maar boven zijn succes in zijne ambtelijke loopbaar staat nog de wijze, waarop hij zijn Ontvangerschap waarnam, zijne groote toewijding en ook zijne humaniteit en vriendelijkheid, die den gang naar zijn kantoor voor de belastingschuldigen niet tot een zwaren en droeven gang maakten.

XLIII

Een ontvanger der belastingen is allicht niet geliefd bij het publiek; Kokxhoorn wist echter zijn zoo moeilijk ambt dusdanig uit te oefenen, dat hij algemeen geliefd en geëerd was bij de contribuabelen ; zijn innemend gelaat, zijne vriendelijke manieren, zijne groote goedmoedigheid verzachtten veel leed, terwijl hij toch, zoo noodig, de teugels strak wist te houden en het gemeentebelang nimmer uit het oog verloor.

Deze vriendelijke, uitnemende man was, zooals ik reeds zeide, algemeen geëerd en gezien, maar speciaal ook bij de hem ondergeschikte ambtenaren evenzeer als bij zijne superieuren.

Hij ging met zijn personeel om als een vader met zijne kinderen ; er heerschte op zijn kantoor een geest van wederzijdsche groote toegenegenheid.

En ook de achtereenvolgende burgemeesters en wethouders van financiën apprecieerden niet alleen zijn kennis en werklust, maar gingen ook op de meest vriendschappelijke wijze met hem om.

Zijne collega's hoofd-ambtenaren en allen, die werkzaam zijn op het Stadhuis, mochten hem gaarne lijden.

Kokxhoorn was een prima man, een man om een vouwtje bij te leggen, zooals hij van een ander dikwijls zeide, die om zijne gaven van hoofd en hart geene vijanden had, maar wel vele vrienden.

Gedurende dertien jaren ruim heb ik hem gekend en met hem samen mogen werken en reeds kort na mijne komst alhier was ik met de sterke banden van vriendschap en toegenegenheid aan hem verbonden.

XLIV

Er ging nagenoeg geen dag voorbij of ik sprak hem ; waren de zaken afgedaan, dan had hij nog steeds een opgeruimd woord over en dat woord, gepaard aan zijn schalkschen blik, deed mij, als elk ander, zijn kantoor in opgewekten geest verlaten.

Kokxhoorn was een aardig en vroolijk man, die hield van goedig plagen en ook er van hieldgoedig geplaagd te worden.

Hij was speciaal in zijn kracht, toen hij nog huisde in zijn klein rood-behangen vertrekje, dat zoo vol was met kasten en tafels met papieren, dat men er zich niet in kon roeren.

Zijne mooiere groote kamer, na de verbouwing, beviel hem niet half zoo goed.

In mijne herinnering zie ik hem nog altijd in dat kleine kamertje, waarin hij vroolijk en bewegelijk uren en uren hard werkte ten bate der gemeenschap.

Evenals bij zeer velen, zal deze beste man ook bij mij steeds in eerbiedige en dankbare herinnering blijven voortleven.

Met hem is heengegaan een typische Leidsche figuur, een voortreffelijk en humaan ambtenaar en niet minder een brave en liefhebbende echtgenoot en vader.

D. G.

ABRAHAM CORTS. †

Den 22sten April 1923 overleed te 's-Gravenhage, waar hij zich metterwoon gevestigd had, de Heer Abr. Corts.

Geboren te Leiden den 17den Augustus 1854 uit het huwelijk van Bertram Corts en Mejuffrouw Najer, bereikte hij den leeftijd van ruim 68 jaar.

Bestemd om zijns vaders plaats in te nemen als lid van de firma Gebrs. van Wijk & Co., deed hij al reeds vroeg zijn intrede in de fabrieken aan het Levendaal en de Vestestraat; mede door zijn groote werkkraft breidden de zaken van genoemde firma zich steeds uit en werden de fabrieken van de firma Gebrs. van Wijk & Co. mede onder zijn leiding een der vooraanstaande inrichtingen op industrieel gebied te dezer stede.

Behalve echter voor zijn zaken had Corts een open oog en groote belangstelling voor allerlei belangen de stad zijner geboorte en inwoning betreffende.

Hierdoor zag hij zich gekozen tot lid van den Gemeenteraad, waarin hij voor de Chr. Historische partij zitting had van 4 Februari 1909 tot 7 September 1915.

13 Mei 1909 koos de Gemeenteraad hem tot Commissaris van de Gemeentelijke Bank van Leening, welke functie hij bekleedde tot Juni 1915, voorts was

hij gedurende eenigen tijd Lid-Werkgever van den Raad van Beroep voor de Ongevallenverzekering. Als ook plaatsvervangend lid van de Commissie van aanslag voor de Bedrijfsbelasting.

Na een korten tijd deel uitgemaakt te hebben van het College van Notabelen der Ned. Herv. Gemeente werd hij in 1893 door dit college als lid van de Gemeente-Commissie (kerkvoogdij) gekozen, waarin hij met één jaar tusschenruimte onafgebroken werkzaam was tot het jaar 1919, toen hij door vertrek uit de gemeente zich genoopt zag deze plaats te verlaten.

In het bijzonder als lid en voorzitter van de Commissie van Fabricage en Inwendig Beheer vanwege de Gemeente-Commissie heeft Corts veel goed werk verricht en veel bijgedragen tot de belangrijke restauratiewerken van de St. **Pieters-** en Hooglandsche kerken, als ook tot den bouw van de nieuwe **Oosterkerk** aan de **Heerengracht**.

Als lid dierzelfde Commissie nam hij ook een groot aandeel in de werkzaamheden verbonden aan de inrichting van de nieuwe begraafplaats „**Rhijnhof**” aan de Haagsche Schouw, om zodoende te komen tot sluiting van de begraafplaatsen gelegen aan de voormalige **Heeren-** en Marepoorten, die door uitbouw der stad langzamerhand binnen de stad kwamen te liggen.

Van October 1894 tot April 1918 was hij ook regent van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsche Kerkgracht en daarvan vele jaren de ijverige en nauwgezette secretaris. Ook in

XLVII

dit college was hij een man van initiatief en drijfkracht, die voor het uiterlijk en het innerlijke van het gebouw, voor comfort, hygiëne, voeding, kleding, dekking enz. — op al deze gebieden tot verbetering — veel ter hand nam en tot stand wist te brengen; die ook hier wat hij deed met hart en ziel en met ijver deed.

Jaren lang was Corts ook regent van het **Schachtenhof** aan de Middelstegracht; ook was hij lid van het Bestuur van de Afdeeling Leiden van het Nederl. Bijbelgenootschap.

Corts was geen man van het woord, maar wel een man van de daad: in de verschillende commissiën waarin hij zitting had openbaarde hij een groote werkkraft. Hij was accuraat, een man van de klok; niet licht zou hij een vergadering verzuimen of door zijn toedoen te laat doen aanvangen.

Zij die jaren lang met hem mochten samenwerken leerden hem hoogachten en waardeeren om zijn oprecht en open karakter.

Na zijn vestiging te 's-Gravenhage vergat hij zijn geboortestad niet; vrij geregeld kwam hij Leiden bezoeken en bleef belang stellen in alles waaraan hij vroeger een werkzaam aandeel had gehad.

Een ernstige kwaal sloopte betrekkelijk in korten tijd dat krachtige leven.

Den 27sten April 1923 werd hij ter ruste gelegd op de begraafplaats „**Rhijnhof**”, waar hij zoo menigmaal vertoefd had tijdens den aanleg en de uitbreiding.

H. M. S.

N. DE ZWART. †

De eenvoudige, werkzame man, wiens naam hier boven staat, verdient ook in dit Jaarboekje een woord van herinnering.

Nicolaas de Zwart werd 7 Juli 1849 te Leiden geboren en was bouwkundige van beroep. Hij had een bescheiden timmerzaak op de Geeregracht, maar door zijn bekwaamheid en betrouwbaarheid werd hem het toezicht op verschillende bouwwerken opgedragen en zoo heeft hij nog in zijn laatste levensjaren woonhuizen voor de Woningbouwvereniging „Ons Belang” gebouwd. Ook was hij opzichter van het Meermans- en van het Bethlehemshof, waar hij belangrijke hygiënische verbeteringen heeft aangebracht.

In de stad heeft hij zich echter vooral populair gemaakt als ondercommandant van de Leidsche Brandweer, welke betrekking hij van 1894-1922 heeft bekleed. De hooge onderscheiding hem bij zijn aftreden verleend door zijne benoeming tot Ridder in de Oranje-Nassauorde is den braven man een groote verheuging geweest.

Verder was hij jarenlang bestuurslid van de indertijd invloedrijke Vrijzinnige Kiesvereniging en heeft hij zich ook voor de Leidsche Hulpbank der Mij. van Weldadigheid verdienstelijk gemaakt.

Door zijn overlijden op 14 Juli 1923 verloor Leiden een nuttig en algemeen geacht burger.

B.

F. A. VERSTER VAN WULVERHORST. †

Den 9den Sept. 1923 overleed op bijna 97-jarigen leeftijd Florentius Abraham Verster van Wulverhorst, oud-rentmeester van Rijnland en oud-administrateur van 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie, een man, die zich behalve in genoemde betrekkingen nog in vele andere opzichten verdienstelijk had gemaakt o.a. als lid van den Leidschen gemeenteraad, als penningmeester van het schildersgenootschap „*Ars Aemula Naturae*”, als lid van het bestuur van de Maatschappij van Weldadigheid en als lid van den Raad van Beroep, welke verdiensten door de Regeering werden erkend door de benoeming van Verster van Wulverhorst tot officier in de orde van Oranje-Nassau.

Hoewel hij zich tot enkele dagen voor zijn dood in eene goede gezondheid en een helderen geest mocht verheugen, was hem toch in de laatste jaren het loopen iets moeielijk gevallen en vertoonde hij zich dientengevolge weinig op straat. Vóór dien tijd was de oude heer Verster, zooals hij gewoonlijk werd genoemd, eene populaire figuur in Leiden. Kort van gestalte met eene blozende gelaatskleur en zilverwitte krullende haren, steeds correct gekleed, met lichtgrijzen hoed meestal versierd met een patrijzen- of fasan-tenveertje, 's zomers dikwijls met een bloempje in het

knoopsgat en altijd gewapend met stok en slobkousen was hij het toonbeeld van een opgewekten, gezonden en **kranigen** grijsaard.

Er waren weinig menschen in Leiden die, als zij **Verster** op de wandeling tegenkwamen, hem niet beleefd groetten, welken groet hij meestal beantwoordde met een vriendelijk uitgesproken „goeden dag! ” of door met sierlijken zwaai den lichtgrijzen hoed van zijne zilverwitte lokken te lichten.

Zoo hebben de Leidenaars hem vele jaren gekend en zal zijne vriendelijk innemende persoonlijkheid nog lang in herinnering blijven voortleven.

Verster van Wulverhorst werd 12 Sept. 1826 in Boxtel geboren en vertrok als kind met zijne ouders naar Rotterdam en daarna naar Noordwijk, waar hij de lagere school bezocht. Oorspronkelijk was het plan dat hij zou gaan studeeren en bezocht hij daarom het beroemde onderwijs-instituut van Dr. J. J. de **Gelder** te Leiden, waar hij onderricht kreeg in de oude talen en kennis maakte met de klassieken. De studie der latijnsche en grieksche schrijvers trok hem zeer aan en hij heeft tot in zijn **hoogen** ouderdom een groot genot gevonden in het lezen en herlezen van schrijvers als Horatius, Ovidius e.a., in welke lectuur hij afleiding en verpoozing vond van de vele politieke en economische strijdvrage van den dag, die hem maar matig interesseerden.

Reeds van zijne vroegste jeugd af werd **Verster** ingewijd in de geheimen van de jacht. Zijn vader de heer A. H. **Verster** van Wulverhorst was **Houtvester-Inspecteur** in Zuid-Holland en een zeer groot liefhebber

van de jacht. De vele jachttochten, die **Verster** met zijn vader meemaakte, ontwikkelden in hem alras de hartstocht voor het jachtbedrijf en toen de oude heer **Verster** van Wulverhorst het voorstel deed om te trachten zijn zoon een aanstelling te bezorgen bij zich op het bureau, greep deze dit voorstel met beide handen aan, omdat hij daarin zag een eersten stap op den weg, die in de toekomst zou leiden tot het verkrijgen van eene soortgelijke betrekking als die welke zijn vader bekleedde.

Zoo werden de academie-plannen opgegeven en werd F. A. **Verster** op 1 Juli 1844 geplaatst als ge-employeerde op het bureau van den **Houtvester-Inspecteur**.

In 1852 werd hij aangesteld als Inspecteur van de Jacht en Visscherij in Zuid-Holland, welke betrekking in 1857 werd opgeheven, waarbij aan **Verster** eervol ontslag werd verleend met behoud van $\frac{2}{3}$ van zijn tractement als wachtgeld.

Uit dien tijd dateeren vele interessante artikelen in het Nederlandsch Tijdschrift voor Jagtkunde, waarvan Dr. H. Schlegel, toenmaals conservator aan 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie, de hoofd-redacteur was. Vanaf den eersten jaargang 1852 tot den laatsten 1859 was **Verster** een trouwe medewerker.

Dr. H. Schlegel was een groot vriend van den ouden heer **Verster** van Wulverhorst en vele malen zijn gast op jachtexcursies. Samen schreven zij een werk over de geschiedenis van de valkenjacht, een nog steeds zeer bekend en beroemd boek, dat onder

den titel: „*Traité de Fauconnerie*” tusschen 1847/53 verscheen.

De vele besprekingen die tusschen de beide auteurs werden gehouden, gedeeltelijk op het Museum van Natuurlijke Historie, werden dikwijls bijgewoond door **Verster Jr.**, die op deze wijze in de gelegenheid was zijn kennis van de dierenwereld in 't algemeen zeer te verrijken.

In Dec. 1857 trad hij in functie als rentmeester van het Hoogheemraadschap Rijnland, welke betrekking hij tot 1901 bekleedde, toen hem op 75-jarigen leeftijd eervol ontslag werd gegeven met toekenning van pensioen.

Toen den 2^{den} Oct. 1859 de heer J. A. **Susanna**, administrateur aan 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie, overleed en H. Schlegel, die inmiddels directeur dier inrichting was geworden, naar een geschikten opvolger voor deze karig bezoldigde betrekking moest uitzien, bood **Verster** zich aan om **Susanna** op te volgen.

Den 1sten Januari 1860 werd hij dan ook benoemd als administrateur met toestemming om deze betrekking tegelijk met het rentmeesterschap van Rijnland waar te nemen. Door de hem eigen nauwkeurigheid en netheid was **Verster** de aangewezen persoon om de administratie van het Museum te voeren, terwijl zijne uitgebreide kennis der dierenwereld hem tevens groot belang deden stellen in de verzamelingen in het Museum bijeengebracht. Zijn altijd even sierlijke handschrift maakte de bewondering gaande van allen die kennis maakten met de door hem gevoerde

correspondentie of de door hem saamgestelde lijsten of staten. In de vele jaren, die hij deze betrekking heeft mogen bekleeden, was hij langzamerhand zoo met het Museum en zijne geschiedenis vertrouwd geraakt, dat hij in vele gevallen de vraagbaak was tot wien directeur of conservatoren zich wendden, indien zij iets uit het verleden van het Museum wenschten te weten.

Altijd was **Verster** bereid om de jongere ambtenaren met raad en voorlichting te dienen en stelde hij steeds, met de hem eigene vriendelijkheid, zijne rijke ondervinding te hunner beschikking. Met het volste recht schreef de directeur Prof. Dr. E. D. van Oort dan ook in het jaarverslag van het Museum naar aanleiding van het eervol ontslag van **Verster** van Wulverhorst op 1 Aug. 1920: „’s Rijks Museum van Natuurlijke Historie zonder den ouden, voor ieder behulpzamen, met de geschiedenis van het Museum door en door bekenden ambtenaar is voor ons bijna niet in te denken”.

Den 12^{den} Mei 1859 was **Verster** in het huwelijk getreden met mej. E. M. van Kaathoven en hem is het onschatbare voorrecht ten deel gevallen gedurende 60 jaren in eene allergelukkigste **echtvereeniging** met haar verbonden te blijven.

Mevrouw **Verster** van Wulverhorst was eene hoogst beschaafde, lieve vrouw, die, naast hare liefdevolle zorgen voor haar man en hare beide zonen, in hooge mate de kunst verstond om haar huis te maken tot een gezelligen kring voor hare huisgenooten als ook voor de bevoorrechten, die er nu en dan als gast

werden ontvangen. Toen ik in 1884 als conservator in Leiden kwam, woonde de familie reeds in het gezellig ouderwetsch ingerichte huis, Rapenburg 40, en de vele gezellige uren, die ik daar, van de gulle gastvrijheid genietende, heb doorgebracht, zijn mij steeds in dankbare herinnering bijgebleven. Een bovenkamer achter aan den tuin gelegen was het heiligdom van den heer des huizes; daar zat hij aan zijne schrijftafel te midden van zijne uitgebreide bibliotheek en omgeven door herinneringen aan de jacht. Want de jacht is voor Verster van Wulverhorst altijd de meest geliefde ontspanning gebleven.

Zoodra het jachtseizoen begon trokken de duinen hem met onwederstaanbaar geweld. Hij, die in gewone omstandigheden geen groot wandelaar was, was op de jacht onvermoeid. Eenmaal of somtijds 2 malen in de week trok hij 's morgens vroeg met een rijtuigje naar Katwijk en bracht dan den geheelen morgen en middag al jagende door, duin op en duin af, zich nauwelijks den tijd gunnende om den meêgebrachten boterham, ergens in de luwte van een duintje, op te eten. Hij was een uitstekend schutter en, zooals in de Ned. Jager van 22 Sept. '23 van hem werd getuigd: „de type van een goeden nederlandschen jager”.

Tot 1916 is hij de jacht blijven beoefenen; toen echter werd door rhumatiek in het rechterbeen het loopen hem moeielijk en heeft hij, zeer tot zijn spijt, de jachttochten in het duin moeten staken.

Den 13den Nov. 1919 trof hem een ontzettend zware slag door het overlijden van zijne vrouw, na

eene korte ziekte. Alleen overgebleven in het **grooie** huis gevoelde hij er zich eenzaam en verlaten en besloot op aandringen van zijn zoon **F. Verster** en zijne schoondochter om gevolg te geven aan hun vriendelijk aanbod en bij hen te komen inwonen. **Zoo** trok hij 12 Dec. 1919 uit het oude huis wegen nam zijn intrek op het bekende buitenplaatsje „**Groen-oord**” aan de Haarlemmertrekvaart, waar hij omgeven door de liefdevolle zorgen van schoondochter en zoon, zijne laatste levensjaren gelukkig heeft doorgebracht, zich vermeiende in zijne klassieken en zijn jachtbibliotheek.

Den **9den** Sept. 1923 is hij na eene ziekte van enkele dagen overleden.

Op 12 September, juist op den dag dat hij den leeftijd van 97 jaren zou bereikt hebben, hebben wij hem in allen eenvoud naar zijne laatste rustplaats gebracht. Volgens het uitdrukkelijk verlangen van den overledene volgde slechts een rijtuig achter den lijkwagen, maar het groote aantal belangstellenden, die op de begraafplaats waren gekomen om **Verster** van Wulverhorst mede de laatste eer te bewijzen, getuigde van de hoogachting en genegenheid, die hij zich in **zoo** hooge mate in de verschillende rangen en standen der Leidsche burgerij had weten te verwerven !

TH. W. VAN LIDTH DE JEUDE.

F. A. DEE. †

Toen de **pedellus** major der hoogeschool 17 October 1912 zijn 50-jarig feest als universiteitsambtenaar vierde, bleek het met aangrijpende duidelijkheid welk een plaats hij zich in de harten van duizenden veroverd had. In de hulde hem toen gebracht was niets kunstmatigs of **opgeschroefds** — het was alles zoo door en door oprecht. Want Dee was voor talloozen de herinnering aan eigen gelukkigen studententijd, meteen de vertegenwoordiger van een tijdperk in het leven van hoogeschool en studentenwereld, dat, met zijn fouten, o ja, maar daarnaast met zijn deugden, zijne onbezorgdheid, zijn blijheid, voor goed afgesloten is. En in die lange jaren heeft Dee zijn plaats met eere ingenomen, zijn arbeid als pedel getrouw vervuld, van alles op de hoogte, tot hulp altijd bereid en met de studenten, in een reeks hunner geslachten, medelevend van ganscher harte, in wel en wee. Voor hen zijn goede raad, zijn bemoedigend woord, zijne onverstoorde opgewektheid, zijne grappen, de guitige tinteling van zijn oog. En zijne verhalen! En zijne herinneringen!

Geboren 22 April 1838, werd Franciscus **André** Dee 17 October 1862 bij beschikking van curatoren benoemd tot bediende aan de Universiteitsbibliotheek,

waar hij begon met onder P. A. **Tiele** aan den catalogus te werken. Reeds toen, rechterhand van den ouden en trouwen Emeis, was hij van die jolige hulpvaardigheid, die hem (van der Vlucht heeft er een staaltje van gegeven) van **nature** eigen was en sinds nimmer verliet. Spoedig vertrouwde men hem de zorg voor onze Bibliotheca Thysiana toe en kwam hij te wonen in dat prachtig gebouwtje, dat nog de glorie is van een in veel opzichten ontlusterd Rapenburg. In die kostbare, maar toen heerlijk in de **war** geraakte, boekerij, heeft Dee gewerkt als de groote **ordenaar** en met welgevallen zie ik vaak op die foto waar hij, kalotje op, Goudsche pijp in den mond, staat in de poort, op de stoep van het huis, waaraan hij merkwaardigheid ontleende en gaf.

12 Maart 1874 volgde zijne aanstelling als pedel. Er waren een 140 gegadigden, voor hem ijverden Pluygers, Cobet, Goudsmit — niet Du Rieu, die hem niet wilde missen. **Zoo** vervulde hij dan zijn ambt reeds bij de schitterende feesten van 1875 en stond bij het beroemde feestmaal in de Gehoorzaal, Maandag 8 Februari, in vol ornaat achter den zetel van den president der tafel, den afgetreden rector A. Heynsius. En **zoo** snel had hij de harten der studenten veroverd, die zijne hartelijke, onzelfzuchtige belangstelling in hun lot en leven, aanstonds hadden bespeurd, dat op diezelfde feesten, tijdens een kroegjool, enkele studenten, onder aller toejuiching hem plechtig tot „professor honoris causa” bevorderd hebben. En met eere heeft hij behartigd wat hij eershalve verkregen had, van elken nieuwen rector de steun, kenner van traditiën

LVIII

en gewoonten, vraagbaak der hoogleeraren, en van de studenten de kameraad, de helper in nood. Want, heeft mr. L. J. Plemp van Duiveland ons herinnerd, zijn hart trok het meest tot hen die dreigden te mislukken, omdat zij te zwak waren geweest in de verzoeking van het studentenleven. Hen „heeft hij bezocht in het duister van den nacht; hen afgehaald en begeleid tot aan de huisdeur van den hoogleeraar die hem tenteeren zou; nagereden en vastgehouden, toen de sjees al in beweging was; hun lot beluisterd, trillend op zijn stevige **beenen**, aan de deur van de examenkamer”. Wie zich dezen karaktertrek met aandoening herinnert, begrijpt de warme genegenheden door Dee gewekt: de vriend aller studenten, „ook van hen die zonder vrienden zijn”.

Al deze gevoelens zijn tot uiting gekomen op dien onvergetelijken 17den October 1912, den dag van ~~het~~ gouden jubileum. Een ontvangstmiddag in huize Prins, overstelpend voor den toch nog krassen grijsaard van drukte en hartelijkheid, toespraken van autoriteiten, een album met de namen van ongeveer duizend oud-studenten, de oudste van kort na 1870, een serenade hem aan zijne woning door de tegenwoordige gebracht, hijzelf daarna meegevoerd naar Sociëteit Minerva, om na dien moeilijken dag „eens echt op zijn gemak te komen”. De bladen „**Minerva**” en „**Virtus Concordia Fides**” hebben toen beide een gedenkschrift uitgegeven, geïllustreerd, met bijdragen van tal van landgenooten, met dankbare herinneringen, met **anecdotes**, met verzen.. . ik heb er nog eens weêr in zitten lezen en de oude tijden langs

mij heen laten gaan. Dee belichaamde dien ouden tijd van hoogeschool en studentenwereld als nog iets afzonderlijks, met eigen zeden en gewoonten. Dat is nu anders geworden, en men zegt ons dat het goed is. Ten deele is het dat stellig. Maar wij betalen het met de bekoring die de oude toestanden boden en die wij hebben gekend en nu nog wel vaak betreuren.

Dee is toen 1 November 1920 emeritusgeworden en komen te wonen aan de Jan van Goyenkade, door zijn kinderen (van wie een hem in het pedelschap is opgevolgd) van zorg en liefde omringd. Met de hoogeschool bleef hij **meêleven** — maar zijne stemming was toch meest gedrukt. Zin voor humor is immers eene mengeling van blijheid en treurigheid, en op den bodem van de ziel eens menschen, dien gij kent als geestig en opgewekt, ligt al te vaak de melancholie. Het verschijnsel is veelsoortig en **veel-**gradig — bij Dee werd het eene tobberige treurigheid. Zóó is hij 6 December uit zijn welbesteed leven heengegaan en den achtsten hebben wij hem op het kerkhof aan de Groenesteeg ter ruste gelegd.

L. KNAPPERT.

DR. J. W. LELY. †

Johannes Wilhelmus Lely werd 26 April 1852 te Amsterdam geboren, als 3de zoon in een Doopsgezind koopmansgezin van 9 kinderen. In 1869 ging hij, op het notariskantoor waar hij werkte tot het inzicht gekomen, dat ook voor dit beroep de academische studie eene wenschelijke voorbereiding was, zich voor het admissie-examen bekwamen op de private school van Dr. A. F. van de Laar (opvolger van den bekenden Dr. P. Epkema). Daar schijnen echter de classieke letteren hem zóózeer bekoord te hebben, dat hij van plan veranderde en zich in 1871 als student niet in de rechten, maar in de (classieke) letteren aan het *Athenaeum* Illustre te Amsterdam liet inschrijven. In 1874 ging hij met zijn vriend U. Ph. Boissevain over naar Leiden, waar hij in 1875 zijn candidaats-, in 1877 zijn doctoraal examen deed en in 1879 promoveerde op een dissertatie: „*Plutarchus et Appianus de bellis Mithridaticis*”; een reis naar Italië, Sicilië en Griekenland (1879—'80) voltooide zijne classieke opleiding. In 1880 benoemd tot *leeraar* aan het Gymnasium te Delft, huwde hij op 't eind van dat jaar met Mej. C. Boissevain, die hem één zoon schonk, doch hem reeds in 1883 ontviel. In 1884 tot *conrector* te Delft opgeklommen,

hertrouwde hij in 1885 met eene zuster zijner overledene vrouw, Mej. G. M. Boissevain, die hem echter eveneens in 1892 ontnomen werd. Ten tweeden male weduwnaar, thans met 5 zoons, greep hij in het volgend jaar gaarne het aanbod aan om Rector te worden van het Instituut Noorthey, weleer bij Voorburg onder de leiding van De Raadt vermaard als kostschool van classieken stempel voor de zoons van goeden huize, en thans, na eenige jaren van tijdelijke sluiting, herboren en verplaatst naar Voorshoten, in het gebouw eener vroegere meisjeskostschool (op „Stadwijk”, eertijds de buitenplaats van Hiëronymus van Alphen). Voor deze betrekking, behalve door zijne degelijke wetenschap en zijne bekwaamheid als **leeraar**, zeker ook vooral aanbevolen door zijn kloek, manlijk, ernstig karakter en door zijne, eerst op lateren leeftijd verworven, **streng-Christelijke** geloofsovertuiging — te Delft had hij zich laten **doopen** en aannemen als lid der Waalsche gemeente —, hoopte hij zeker zelf in dezen, den **geheelen** mensch eischenden werkkring een nieuw leven te zullen vinden, dat de heugenis zijner smartelijke ervaringen eenigermate zou verdooven.

Veertien jaar lang heeft hij zich met volledige toewijding zijner groote geestkracht, met onbezweken plichtsbefef, door **geene** teleurstellingen geschokt, geheel en al gegeven aan de taak om Noorthey te doen herbloeien en het, naar zijn Engelsch ideaal, tot een soort van Nederlandsch „**Eton-college**” te maken ; daarbij op voortreffelijke wijze ter zijde gestaan door de oudste zijner schoonzusters Boissevain,

in wie niet alleen hare vijf neven, maar ook de leerlingen van het Instituut eene hoog ontwikkelde, fijn beschaafde leidsvrouw en moederlijke verzorgster vonden, waardeerden en liefhadden. Desniettemin bleek de taak ten slotte onvervulbaar; de tijden waren veranderd, de behoefte aan een dergelijk Instituut van hoog gehalte was hier te lande nauwelijks, althans niet in genoegzame mate meer aanwezig; en ook.. . Lely miste, bij alle voortreffelijke hoedanigheden van geest en gemoed, toch wellicht sommige eigenschappen, de lenigheid en lichtheid van geest en de menschenkennis, die in dezen nu eenmaal onmisbaar waren; ook wel de zelfkennis, die hem dit falen had kunnen voorspellen. Hoe het zij, ondanks de goede uitkomsten — niet alleen het welslagen bij examens, allereerst het staats-examen voor de Universiteit, maar ook en vooral de dankbare herinnering van vele leerlingen — moest Noorthey in 1907 ten tweeden male worden gesloten.

Zóóveel teleurstelling en tegenspoed, ja rampspoed — in 1904 was ook een veelbelovende zoon hem nog door den dood ontroofd — zouden menig minder krachtig man voorgoed geknakt hebben. Lely daarentegen, ongebroken, vastigde zich met zijne drie jongste zoons in Den Haag, waar privaattlessen in classieke talen, en daarnevens het diakenschap der Waalsche gemeente en andere burgerlijk- en kerkelijk-liefdadige bemoeienissen hem weldra eenige bezigheid en ook voldoening gaven.

In 1914 zag hij er, reeds 63 jaar oud en oud-

Rector, niet tegen op wederom een betrekking als (tijdelijk, later vast) leeraar aan het Leidsch Gymnasium te aanvaarden. Onderwijzen was voor hem in 't algemeen stellig een behoefte; maar vooral het onderwijs in de classieke talen, met name het Latijn, waarvan hij de grammatica, de syntaxis, maar ook het taaleigen grondig en nauwkeurig kende, was hem lief. Zeven jaar heeft hij hier gewerkt. En toen hij in 1922, wegens 70-jarigen leeftijd, eervol ontslag had gekregen, heeft hij nog gedurende de laatste maanden van datzelfde jaar eene door ziekte tijdelijk opgevallene betrekking waargenomen aan het Christelijk Gymnasium in Den Haag. Wellicht heeft echter het dagelijksch heen-en-weer reizen in die wintermaanden, de zware inspanning van het geven van zoovele lessen, te zamen met eene avondwerkzaamheid aan de Faculteits-Leeskamers op de Universiteits-Bibliotheek, toch zijn zeer krachtig gestel al te veel aangetast en het ondermijnd. In het begin van 1923 begon hij te vermageren en weg te kwijnen; 13 December 1923 is hij gestorven.

Dat hij te dezer plaatse herdacht wordt, en verdient te worden, vindt zijn verklaring niet alleen in hetgeen hij als leeraar aan het Gymnasium, maar ook en vooral in hetgeen hij op maatschappelijk, philanthropisch gebied in en voor onze Gemeente heeft gedaan. In 1916 werd hij benoemd tot hoofdbestuurslid, weldra tot Penningmeester der Leidsche Maatschappij van Weldadigheid; welke betrekking hij tot Juli 1923 bleef bekleeden met zelden geëvenaarde trouw, ijver en toewijding, stiptheid en

nauwkeurigheid. Niet alleen dat hij de financiën met **groot**e kennis en voorzichtig beleid beheerde, maar hij was onvermoeid in het persoonlijk bezoeken der ondersteunde gezinnen, ten einde zich zelf op de hoogte te stellen hunner werkelijke of ook soms vermeende of voorgewende **nooden**, en op grond daarvan de ondersteuning op de billijkste wijze te regelen. Het Hoofdbestuur erkende dan ook met warme dankbaarheid zijne **groot**e verdiensten : „Gij hebt Uw sterk karakter, Uw vasten wil, Uw **groot**e ijver en Uwe onvermoeibare werkkraft ten volle ter beschikking der Vereeniging gesteld”, zoo luidde het in den afscheidsbrief.

Zijne bestuursfunctie in deze Maatschappij bracht hem vanzelf in aanraking met den Leidschen **Armen**-raad, welk lichaam hem in Maart 1920 tot zijnen Voorzitter koos : een ambt, eveneens tot kort voor zijn dood door hem vervuld. Ook hier met volle toewijding werkzaam, wist hij den arbeid van den Raad op nieuwe wegen te brengen ; zienderoogen nam het aantal rapporten en adviezen toe. Hij was een voortreffelijk Voorzitter, die het werk niet aan anderen overliet, maar zelf de lasten en de verantwoordelijkheid wilde dragen en droeg. „**Werkzaam**, de aangevatte taak vasthoudende tot aan de voltooïing, sober, stipt, eerlijk, nauwkeurig, was hij in menig opzicht het type van den oudhollandschen regent. Hoewel beslist in zijne rechtzinnig-**Prote**-stantsche overtuiging *), was hij toch breed genoeg

*) Doch, voeg ik er bij, in het staatkundige geenszins conservatief, integendeel **zéér** vooruitstrevend.

om de meening van andersdenkenden te kunnen eerbiedigen. Quamquam rude donatus, heeft hij tot het einde gewerkt" *).

Lely was een man van een stoer karakter, van een waarlijk ijzeren plichtsbesef, van vaste beginselen, onwrikbaar vasthoudende aan wat hij goed en waar achtte, onvervaard in de uiting zijner meening, een degelijk, eerlijk en nauwgezet leeraar, een kundig, voorzichtig, zuinig beheerder van hem toevertrouwde geldmiddelen ; bovenal een krachtig man, die de slagen van het lot en de teleurstellingen, welke hem in zijn veelszins moeilijk leven waarlijk niet bespaard zijn, en de lange, lange jaren van eenzaamheid als weduwnaar met mannenmoed gedragen heeft, gelijk hij in zijn laatste jaar zijn lichamelijk lijden zonder klacht heeft doorworsteld, daarbij zeker gesterkt door zijn vast geloofsvertrouwen. Zijne vrienden, zijne ambtsgenooten en zijne medebestuurders zullen hem blijven gedenken.

J. W. MULLER.

Leiden, Februari 1924.

*) Ik ontleen hier, bekort, een en ander aan de vriendelijke mededeelingen der heeren Mr. P. A. Pijnacker Hordijk, Voorzitter der Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, en Jhr. Mr. P. W. C. van der Goes, Secretaris van den Armenraad, alhier.

C. H. KRANTZ. †

Met ingenomenheid heb ik het verzoek der redactie aanvaard om een woord van herinnering te wijden aan dezen zeldzamen man. Ik ben mij bewust, **daar-**mêe te handelen tegen zijn' geest. Gelijk in menig opzicht, was hij ook in dit een weerbarstige zoon van zijn tijd: hij meed opspraak. **Zoo** het dan, niet te min, in de hier volgende bladzijden wordt gewaagd met een vergrijp aan den **eisch** der piëteit, het geschiedt omdat wat het zwaarste is ook het zwaarste wegen moet. Het mag niet **zoo** blijven, dat onze goede stad van dezen zeer bijzonderen onder hare „captains of industry” niet meer verneemt en kan onthouden dan het vluchtige geschreven en gesproken woord, dat zij, terstond na zijn heengaan, over hem las en hoorde.

Het kan zijne waarde hebben, dat dit woord komt uit den kring der **hoogeschool**. Ons drukke leven versplintert de maatschappij. Geregelde uitwisseling van denkbeelden bepaalt, bij toeneming, zich voor elk onzer binnen eene enge groep van vakgenooten. Daarom deed het mij altijd aan als een verfrisschend bad, wanneer ik, zij het dan te zeldzaam, eens af en toe wat **leeren** kon van on-„geleerden”, stedelingen, of buitenlui. Maar onder al mijne leermeesters uit

de practijk was er wel niemand, bij wien ik meer nooit vernomens opstak, aan wiens zijde ik mij **zelven** „met heel (mijne) wetenschap, in boeken afgesloofd”, onbelangrijker, min compleet voelde dan bij dezen fabrieksmonarch. Naast het voedzame brood op ‘s **lands** tafel, landbouw, handel, nijverheid, vervulde dan steeds mijn eigen vak in mijn **oogen** zoo wat de plaats van de studentenhaver aan het nagerecht. Het type, dat mij hier voor **oogen** trad, viel buiten de kadertjes mijner gewone denkvormen en schonk mij een besef van verruiming.

Natuurwetenschap is thans keizerin over hare zusters. Zij legt ook dezen op, het enkele liefst te zien ai een staal zijner soort. In dien trant heeft zij ook de studie van den mensch en de samenleving willen meesteren. Daar insgelijks ging veler belangstelling naar het getal. Geen koningen meer! De menigte! Nergens mocht iemand het beter weten dan een ander. Overal behoorden twee of drie, en hoeveel te eer dan duizenden ! gelijk te krijgen tegen een’ enkele. „Verlichte éénmansheerschappij” had (meende men) aan het staatsroer afgedaan. Nu zou zij ook uit kantoor en fabriek verdwijnen. Ruimte voor de velen!

Trouwens (dus heette het verder,) al kon somtijds een eenling het beter weten dan de schare, in geen geval kon hij het beter willen. De nieuwere despoot te midden der telephonen op zijne schrijftafel, hij weet toch (hoogste zegepraal der „naturalistisch” vereenvoudigde menschenkennis!) hij weet toch, krek als de ouderwetsche op zijn exercitieveld, ten slotte slechts van deze drijfveer: winst; rijksvermeerdering

vroeger, ruimere volle **kluizen** thans. Slechts het volk (besloot men dan,) „**de** **gemeenschap**” (waartoe anders wordt zij **zoo** genoemd?) kent hógere beweegkracht; immers het gemeen belang. Daarom alleen reeds acht men, hoe knap er sommigen mogen zijn, „**patroons**” („**kapitalisten**”, gelijk verwarrende ophitsing hen noemt), als leiders van 's lands voortbrenging, geoordeeld.

En evenmin als zijne onbetrouwbare leiding werd **zoo'n „Mijnheer”**, naast de toekomstige organen der waarde scheppende „**gemeenschap**”, zelfs maar eene raadgevers-rol gegund. Nu ja, wanneer het niet anders kon, gelijk tijdens de oorlogsjaren, toen het gold, op eens een onvermijdelijk regeerings-albeheer als uit den grond te stampen. Maar, of het niet **tóen** wêer eene vanzelfheid werd gekeurd, dat de hulp van zulke raadslieden de regeering moest te staan komen op schatten, welke zaakkundige ambtenaren haar konden hebben uitgespaard, **zoo** die er slechts waren geweest? De dusgenaamd „**onafhankelijke**” ondernemer had toch altijd zijnen afnemers en zijnen mededingers naar de **oogen** te zien Alleen een ambtenarenstand met kennis en eergevoel.. . .

Welnu, van de eenzijdigheden in dien tijdgeest werdt ge door omgang met een' man als **Krantz** al zeer grondig genezen. Wel te verstaan: dat er **zijn** onder de gelauwerden der internationale zakenwereld, en niet het minst bij de bovenste tien, wien veel kwaad kan worden nagesproken, dat mededinging met de ruimere gedragskeuze zulker gewetenloozen den nauwgezetteren met hunne engere keus te

zwaarder wordt gemaakt, waar de bewondering des publieks voor die geslaagden aan medeplichtigheid vaak zeer nabij komt, hij zou de laatste zijn geweest, om dat te ontkennen. Maar het vonnis onderschrijven over den ondernemersstand zonder uitzondering, al, wie daartoe behoorden, scheren over één kam, dat neen. Reeds hierom, wyl hem het eigen geweten vrijspak.

Niet, alsof hij het met de loftrompetters der „velen” en met hunne eischen op een accoordje gooide. Hij was (reeds werd het woord gebruikt) het toonbeeld van den fabrieks-„monarch”. Wat hij zijn vaderland toewenschte uit het diepste zijner ziel, het was aanvulling van een tekort, dat het meer dan iets anders tot zijne schade miste, uit het stramme plichtgevoel van den ooster-buurman. Of dan een Krupp, een Siemens, een Oost-Elbisch opperofficier zijn ideaal was? Waarschijnlijk niet. Slechts bezaten die mannen het staal in hunne ruggegraat, hunne spieren, hun bloed, hun’ wil, wat, naar zijn oordeel, wij het meeste noodig hadden. Het volk van De Ruyter had hij misschien op andere wegen gewezen. Ons volk van (men vulle maar in!) verwees hij naar het Duitschland van Bismarck. En Deutsche tucht, niet „perinde ac cadaver”, maar „ne cadaver fias”, die verlangde hij tevens in zijne zaak. Hij alleen zou er te zeggen hebben, over de vermoedelijke troonopvolgers, zoo goed als over den minsten Jan Draagan. Werde hem dat onmogelijk gemaakt door vorderingen van medezeggenschap, liever dan daarvoor te buigen, had hij de zaak gesloten. Zijne geestelijke hulp-

middelen waren toereikend, om hem voor het „otium” schadeloos te stellen in zijn „laboratorium” voor „microscopie” en bij zijne boeken. Zijn fortuin zou tegen zijne zeer eenvoudige levenswijze, zijn’ afkeer van vooze weelde wel zijn bestand geweest. En dan . . . die gesloten deur en het personeel op straat had hem, om van persóonlijke genoegens slechts te spreken, veel „soeza” kwijtgescholden. Nog zie ik, op een’ zomerschen Zondag-namiddag, hem staan in zijne hemdsmouwen, druipend van olie, zwart van smeer, om, even handig met zijne zes vingers, als kundig met zijn’ kop (want hij kende alle raadjes en stangetjes van buiten!) eene ingewikkelde „machine” te herstellen, die kapot was. Als het lukken wou, moest de breuk vóór ’s anderen daags, Maandag, wêer heel zijn. Dan kon het werk doorgaan. En het ging door.

„Rien pár le peuple” dus. Maar óók, echt in den geest van verlicht éénmans-bewind, „beaucoup pour le peuple”. Genoemd zij hier een tweetal nuttige instellingen : het „slöjd”-onderwijs en het volksbad. Een „Gids”-artikel van den heer Hondius had in of kort vóór het jaar 90 de aandacht gevestigd op den Zweedschen hout-„slöjd”. De heer Krantz, wien, in ons lager onderwijs, al lang het gemis aan evenwicht tusschen woord en daad het raadsel had gesteld, hoe toch dat euvel te verhelpen? gevoelde, als bij ingeving: „het moet in die richting worden beproefd”, en zijne verwachting was sterk genoeg, om hem de proef te doen nemen op zijne eigen jongens. Zijn trouwe steun bij alles, wat voor de

opvoeding van het viertal wenschelijk werd gekeurd, begon met Zweedsch te **leeren**, reisde naar het noorden, en keerde na eenigen tijd terug met voldoende kennis der nieuwe leerwijze, om bij de stichting eener school naar **Skandinavisch** voorbeeld de eerste aanwijzingen te verstrekken. Zoo verrees in Den Haag, waar destijds het echtpaar woonde, aan het Buitenhof de onderwijsinrichting, binnen wier muren eer dan ergens elders in den lande het **opvoedings-**middel uit den vreemde werd in practijk gebracht. Geen schoolbestuur, natuurlijk, geen commissie. Geholpen door zijne rechterhand, den heer Van der Meulen, regeerde de stichter zijne stichting. Wat niet belette dat menige vader en moeder haar de telgen van hun' echt toevertrouwde. En zonder berouw.

Het slagen der Haagsche poging schonk moed tot eene tweede te Leiden. Zij werd een jaar na de eerste, in 1893, ter hand genomen. Als eene dubbele proeve was zij bedoeld. Eensdeels werd aan de fabriek eene school verbonden, waar jongere werkrachten, vóór en na de arbeidsuren, en ook gedurende de **vacantiën**, oogen en handen konden oefenen in bezigheid, die tegelijk verpoozen zou. Daarnaast was, voor wie lust had, oud of jong, een „**slöjd**”-**cursus** bestemd, waartoe eene der ruimste fabriekszalen beschikbaar werd gesteld. De fabriekschool is lang blijven bestaan. De „**cursus**” slechts enkele jaren. Doch beide gaven, met de thans nog bloeiende Haagsche **schoolvereeniging**, een flinken stoot vooruit aan het handwerkonderwijs in de lagere school over een groot deel des lands. Al geschiedde

het aanvankelijk niet zonder eenige teleurstelling voor den oprichter.

Iets dergelijks laat zich zeggen van het Volksbad. Bestemd ten dienste van den Leidschen werkmán en zijn gezin, opende het den 1sten Augustus 1895 zijne deuren met een twintigtal propere vertrekjes voor stortbaden, wier cijfer later werd verdubbeld. Het bleek aanstonds te voorzien in eene lang gevoelde behoefte, . . . maar van den middelstand. Voorshands bleven zij, wien de verfrissching liefst was toegedacht, nog ongezind, in verwachten getal zich te laten besproeien, gingen inzonderheid Moeder de Vrouw en de meisjes voort, maar liever t'huis zich te behelpen met een kuipje. Zoo heeft het lang geduurd, ja, tientallen van jaren, eer er eene standvastig stijgende lijn kwam in het bezoek der werklieden. De sympathieke vriend des stichters, Dr. Pareau, de scheikundige der fabriek, mocht, na den omloop van het eerste vijftal jaren, met nog 200 veel talent de goede zaak bepleiten in een vlugschrift, even keurig als bevattelijk, de fabriekeer is, zij het dan eindelijk, pas langzaam aan bekeerd, en zijne betere helft nog altijd niet.

„Dat komt ervan”, hoor ik zeggen, „als men die lieden onmondig houdt. Van kapitalistische milddadigheid, waarover zij geen medezeggenschap hebben, zijn zij niet langer gediend. Dat is eene fiere trouw aan het gemeenschapsideaal, die hulde in plaats van spot verlangt”.

Nemen wij dat in vollen ernst eens aan. Laat dáár de drijfveer van de meerderheid der wegblijvers

worden gezocht. Het zij, van den kant dier honderden, als daad van overtuigingstrouw geëerd, dat zij gebrekkiger afspoeling hunner groezelige leden verkiezen boven eene doeltreffende -, maar . . . hun geboden door de „goedheid” van een’ eigenwilligen „patroon”. Accoord! Mits dan daarnaast ten minste hetzelfde recht van spreken toekome aan wie er wijst op het althans gelijkwaardige deel van idealiteit, aanwijsbaar voorhanden in de levensopvatting, het taakbegrip van dezen „patroon”.

Het is **zoo** gauw gezegd: zulk een’ winstmaker is het, met al zijn werken, slechts om dat winst maken te doen. „En, zou al **één** somtijds het anders „willen, het algemeene peil wordt door de ruimste „gewetens bepaald, de strijd om wie er op de been „zal blijven dwingt ook den nauwgezetere om mede „druk te oefenen op zijne mannen. Hier is geen „plaats voor **hoogere** gevoelens”. Hebben echter, wie **zoo** spreken, wel eens bedacht, hoe zich den vóorsprong te verklaren der Angelsaksische volkeren bij de finale verbreiding over de wereld der scheepvaart en der nijverheid in het groot? Was de gemiddelde Venetiaan, de doorsnee-Genuees, was de Lissabon’sche **reeder** de mindere, op den duur, van den Londen’schen „city-man” alleen maar ten **slotte** in gewetensruimte? En is het die **zélfd**e meerderheid, zij alleen, waaraan de fabriekskoningen in de middelpunten der Britsche ijzer- en katoenbewerking hun langdurige overwicht hebben te danken gehad boven zulke reeds oude takken van voortbrenging als de Bourbons in Frankrijk hadden gekweekt?

Natuurlijk zijn hier uiterst saamgestelde verbanden van oorzaken aan het werk geweest. Mag het echter baarlijk toeval **heeten**, dat het juist Calvinistische landen, en, in die landen, steile sekten hebben moeten wezen, waar, vergelijkenderwijs, de nieuwe bedrijven van stoffelijke waardevermeerdering het krachtigst zijn omhooggeschoten? Kan soms dat samenvallen wijzen op samenhang? Inderdaad hebben nog wêer onlangs een paar zeer kundige onderzoekers dien samenhang tusschen gestreng **zedeleer** en geslaagden ondernemingsgeest in zaken, onder alle vóorbehoud, hoogstwaarschijnlijk gemaakt. Er kunnen dus achter tastbaren voorspoed wel eens min tastbare oorzaken schuilen, dan waar de uitsluitend volkshuishoudkundige geschiedschrijving, die Marx en Engels predikten, van droomt.

Dus in het groot, dus ook in het klein. De „**standing**”, die, in deze wereld, een belangrijke onderneming inneemt, is evenmin onbeïnvloed gebleven door het hoedanigheidspeil van de ideeën harer leiders, als de bloei of achterlijkheid van het voortbrengingsleven des **gemeenen** lands. Ook de „**firma**” **Krantz** heeft een ingewikkeld verleden. Geen enkele echter, dunkt mij, uit de trekken dier geschiedenis heeft sterker doorgewerkt in leven en gedrag van den man, die haar is ontvallen, dan deze: zij was eene schepping van de „liberale” „**aera**”, geplant en opgegroeid in dien geestelijken dampkring, die misschien nooit onbevanger is gekenschetst dan in de merkwaardige gedenkschriften van een’ anderen fabrieksstichter uit den **zelfden** tijd, van Charles **Stork**. (Zij werden

niet lang geleden door des schrijvers dochter uitgegeven.) De heer **Krantz** deed niet aan staatkunde. Hij stond er, practisch, zoo zeer buiten, dat hij haast even min een „liberaal” had willen heeten als een „calvinist”. Maar wanneer het aankwam op de voorwaarden van ‘s lands welvaart, dan vóelde hij „liberaal” trots den beste. Met name zat hem diep in het bloed het geloofsstuk, dat men het middelpunt in der „liberalen” „credo” noemen mocht: de vaste verzekerdheid van het natuurlijke samenspel aller welbegrepene belangen. Om die reden was hij vrij-handelaar. Om die reden wantrouwde hij regeerings-bemoeienis. Om die reden (hier wil ik bovenál op komen) stond hij, van den beginne af aan, gegrond in deze overtuiging, dat het bij den wedstrijd der voortbrengers om eene ruime plaats ter markt op niets zoo noodig aankwam, als op de hoogst bereikbare duurzaamheid, fijnheid, voortreffelijkheid, in één woord, van het voortbrengsel. Dáarin had „**Krantz**” van ouds getracht vooraan te komen. Daarin zou „**Krantz**” zich nimmer erbij nêer leggen, achterop te raken. Daarin vond heel „de zaak” hare reden van bestaan.

Dat bijzondere en heel mooie gevolg uit de „liberale” gedachte van het belangenconcert bleek op den duur zoo min een stalen regel als menig ander geloofsartikel. De wereld der afnemers wentelde zich om. De „mode” werd eene koorts. Was vroeger het vernieuwde nog altijd eenigermate blijvend, bij toeneming werd zoeken naar wat nieuws het éénige, dat bleef. „Il nous faut du nouveau, n’en fût il plus au monde”. Bij die ruste-

loosheid, wat waarde had daar nog de sterke, de onsljtbare stof? Het duurzame was maar duur; het hield, als zoodanig, de gewenschte wisseling tegen; het verveelde. En nauwelijks minder dan het nooit kapotgaande laken, de nimmer verschietende kleur, ontstemde voortaan de onverbruikbare „machine”. Zij werd een sta in den weg. Was nu de overledene eenvoudig de winst-zoeker geweest, dien eene versimpelende studeerkamer-leer van zulke mannen maakt, hij zou met het zich verleggen van den stroom, het roer zoo spoedig mogelijk hebben omgegooid, zich werpende op dusgenaamde „massa-productie”, heil zoekend, ten einde den ondeugdelijken smaak der gemiddelde afnemers in het gevele te komen, bij lagen prijs der grondstoffen in plaats van bij stevigheid, bij talrijkheid der voortbrengselen in stede van bij deugdelijk gehalte. „Publiek” zou immers toch wêer naar wat nieuws verlangen, eer degelijk laken kon gesleten zijn? Niet waar? Dat alles lag in de rede, en vakgenooten, die zoo handelden, waren er te knapper zakenmannen om . . .

En toch, hij deed het niet. Dat was allerm minst verblinding. Hij wist zoo goed als de anderen wat om hem heen in het vak voorviel, en wat hij, met niet mête te doen, op het spel zette, — zijne zaak, op het stuk van voortbrengingsmoeite, afvergde boven de lasten, die ook anderen drukten. Het was evenmin redelooze halsstarrigheid. Het was karakter. Geene inspanning was hem te veel, om nieuwe stoffen te beproeven, nieuwe kleurmiddelen te onderzoeken en te bereiden, nieuwe werkwijzen op te sporen en te

probeeren. Dát was zijn leven. Alleen: te schipperen met den welverdienden roem der „firma”, dat nooit! De eer der zaak ging grover winst, met minder moeite te verdienen, ver te boven. „Krantz” moest „Krantz” blijven: ziedaar het „idealisme” van dezen „uitbouter”. Wat vroeger slotsom was van de „illusie”: „eerlijk duurt het langst”, werd voortaan eisch van het „ideaal”: „eerlijk alleen mág duren”. Met eene geringe wijziging kon hij op het wapenschild boven aan den gevel van Huis Warmond de kenspreukder Rohan’s hebben geschilderd: „Roi ne puis, Prince ne daigne, Premier drapier de ma patrie suis”.

Ik weet niet, of ook anderen het zullen doen. Maar ik voor mij, al sta ik daarin alleen, ik neem voor zulk een’ man mijn’ hoed af. Den laatsten avond, dat zijn geest nog gaaf was, had hij besteed aan ingespanssen microscopische onderzoekingen in zijn „laboratorium”. Zijn gelaat stond monter, toen hij de huiskamer binnentrad en Mevrouw Krantz vertelde van de bereikte uitkomst. Had hij tot kleuring van zijne stoffen een bijzonder profijtelijk, een bedrieglijk glanzend mengsel gebrouwen? Had hij een middel bedacht, om met eene groote leverantie eene nog grootere „valuta”-winst te verbinden? Neen, maar hij had door pijnlijk nauwkeurig eene, elders pas gedane, vondst toe te passen, gedurende het **laatstverloopen** uur een’ dieperen blik mogen slaan met zijn wonderfijn instrument, dan hem, dan wellicht iemand anders ooit was gegund geweest, in den binnensten vezelbouw der wol. In die gelukkige stemming trof hem de aderbreuk, die, na eene week van volbewuste,

maar volslagen onmacht, hem den dood zou doen.

Dat was, voor den man, die ons verlaten heeft, de „*nervus rerum*”: een vurig verlangen om met de kennis van zijn vak zoo ver vooruit te boren als hij kon, en dan om met die kennis winst te doen, niet in de eerste plaats *uit* den prijs -, neen, maar bovenal in de waarde van zijn voortbrengsel. De geldelijke uitkomst was in zijne oogen gevolg, proef op de som van de vruchtbaarheid zijner vindingsgave, zijner inspanning; — in de taal zijner „liberale” geloofsovertuiging: het loon, dat eene ijzeren „oeconomische” gerechtigheid, hem, als hij het verdiende, moest toekennen. Drijfveer was zij, bij hem, gelijk, trouwens, bij zoo vele vakmannen van de bovenste plank, pas hoogstens in de tweede plaats.

Wel zeker was een deskundige van zulk kaliber als aangewezen, om meer dan een' menschenleeftijd lang ettelijken overheidslichamen en bijzonderen ondernemingen van raad te dienen nopens zijn vak. Van raad met opzicht tot de eischen, die op het stuk der levering van uniform-stoffen konden en moesten worden gesteld. Van raad ter zake der noodige *voor*-schriften, rakende de toe te passen wijze van *fabri*-*ceeren*. Van raad met betrekking tot den aanmaak van *mo*-*el*stukken. Van raad, ja, hulp, zelfs, waar het gold de opleiding van keurmeesters en het inrichten van keuringsdiensten. En wat in deze dingen de nieuwlichters in bespiegeling over maatschappelijk leven, de zoekers van klinkend belang achter elke beroepsdaad, wel het ongeloovigst zou hebben doen glimlachen, hadden zij ervan gehoord, het was stellig

dit: aan zijne kostbare en nochtans zonder uitzondering kosteloze adviezen verbond hij nooit de voorwaarde, dat nu ook de volledige leverantie hem zou worden gegund. Het bleef veelal bij levering van modelstukken, somtijds zelfs louter van modelstalen. Geen wonder, dat, wie, uit het publiek, over deze dingen wel eens de klok hadden hooren luiden, zonder van den klepel te weten, elkaar vertelden van een' schaars geëvenaarden bloei der zaak, hoofdzakelijk te verklaren uit ettelijke monopoliën als leverancier des rijks. Zelfs te Leiden verkeerden velen in dien waan Daarmêe dacht men van de firma geen kwaad. Het scheen hun, die zoo spraken, slechts een staal van gebruikelijken koopmansstijl. De waarheid zou huns inziens met dien stijl niet hebben gestrookt. Toch werd door dat gerucht de Heer Krantz miskend. Zijne wijze van denken en zijne wijze van doen. De beschreven gedragslijn, „in den stijl”, of niet, paste in elk geval zich volkomen aan bij dien hoogen vrijhandelaarsgeest, die, wat hij hoopte te bereiken, alleen verwachtte van eigen werk, zelf-geschapen productie-voorwaarden, en geenerlei kunstmatigen voorsprong wilde te danken hebben aan bedingen, waardoor hij afhankelijk zou zijn geworden van welgevallen der overheid. Maar bovenal onderschat dat monopoliën-verhaal de macht der zeer bijzondere voldoening, die het dezen eigen-gereiden, zelfbewusten man moest schenken, dat, dank zij hem in de eerste plaats, de Nederlandsche overheidslichamen, buiten alle monopolistische kunstmiddelen om, den, hun te leveren, uniformstoffen eischen van prijswaardigheid vermogen te stellen,

als wellicht in geen ander land ter wereld **stelbaar** zijn.

De ondergang van het rijk, saamgesmeed door den man, dien hij, als niet een tweede Nederlander, op gronden van omvangrijke en deugdelijke wetenschap vereerde (door Bismarck) trof hem, gelijk maar weinige Duitschers **zelven** er door werden getroffen, als eene onherstelbare ramp voor Europa. Zoo verging zijne vereering voor den kanselier dat, toen, kort na de breuke tusschen den keizerlijken meester en zijn' raadsman, de eerste Den Haag bezocht, Mevrouw **Krantz** en de jongens naar Leiden bij hun' vader moesten komen. Zij mochten niet de huldiging bijwonen van den man, die, voor de **oogen** zijner onderdanen, den grootste uit hun midden van zijn voetstuk had gerukt. Dat, hij voelde het terstond, was de ergste vloek, dien deze booze daad over de Duitsche volkeren brengen zou. Niet, dat zij hun' onvergelykelijken leidsman verloren, eenige jaren eer de natuurlijke loop der dingen hem anders toch moest hebben weggenomen. Maar het voorbeeld, dat verwaten onervarenheid, onder volslagen **blind-slaan** voor de zeldzame verbinding van zeldzame hoedanigheden, die Bismarck's slagen had mogelijk gemaakt, allen **baardeloozen** jonkertjes en „corps”-studenten en tinnegieters stelde met de „**morale en action**”: „Gij jongeren, achter uwen „**allerhöchsten** „**Kriegsherrn**” aan. Gij kunt het nu ook wel”, dat docht hem het noodlot van dien zwarten dag. Acht en twintig jaren lang heeft hij daarna de straf zien aankomen. En toen de keizerstroon brak, brak er tegelijk iets in hem.

Intusschen was, gedurende de jaren van sombere

afwachting, zijne kracht tot het smeden en het uitvoeren van telkens nieuwe plannen zoo buiten als binnen de fabriek nog ongeknakt. Van hetgeen hij daarbuiten op het getouw zette hebben te zijner tijd de meesten wel telkens wat vernomen. Wat al die plannen zonder onderscheid belangrijk maakt, het is niet hun slagen, niet de rijkdom hunner vruchten. Sommige slaagden allerminst, andere slechts ten deele. Het was veeleer dit, dat zich in niet een de hoofdtrekken verloochenden, die het hiervóorgaande den lezer aan dezen ongemeenen man leerde onderscheiden: zijn hechten enkel aan de daad met toenemende minachting voor het, onze wereld veel te veel vervullende, woord; en dan: zijn drang uitsluitend naar eigen doen, uit eigen wil en overleg geboren. Enkele grepen slechts :

Iedere Leidenaar kent het sierlijke archiefgebouw aan de Boisotkade, en weet niet beter, of de gemeente dankt dat kostbare bezit aan den uitersten wil van den heer Just Krantz, wiens in steen gehouwen medaillon-portret boven den hoofdingang prijkt. Slechts zeer weinigen is het bekend, dat daar een tweede medaillon geenszins misplaatst zou zijn. Eene testamentaire beschikking is hier nooit geweest. Het bedrag voor den bouw was, en nog maar voor een deel, eene schenking, door den overlevenden jongeren broeder aan Leiden beschikt uit de nalatenschap, op grond van een' mondelingen wensch des gestorvenen. Van wien de belangrijke aanvulling is gekomen? Daarover heeft, natuurlijk, de groote klok eene stilte moeten bewaren als die des grafs.

Jaren geleden verzezen achtereenvolgens hier te lande twee instituten voor kanker-onderzoek, één te Amsterdam en een te Leiden, beide uit koninklijk milde hand met de noodige middelen toegerust. Zij hebben niet veel van zich doen **hooren**. Verklaarbaar. Zulke arbeid blijft **verborgen**, totdat eene uitkomst valt te melden, **die** klinkt. De milde hand echter, die, trouwens, het bij de aanvankelijke gave niet heeft laten blijven, mag thans, nu zij verdord is, wel even worden aangeduid.

Over den onvoldoenden staat der open waterwegen in en om onze goede stad is maar een stem. Niet lang geleden wandelde de schrijver dezer regelen met een kind van drie jaren langs het Levendaal, dat juist toen wel in een' zeer kwaden reuk stond. Op eens wees het handje naar het water en het mondje riep: „**erwtensoep!**” Uit den mond der kinderen hoort men de waarheid, al was zij **datmaal** onbewust ironisch ingekleed. Geen twijfel: bij verantwoordelijke overheden en onverantwoordelijke geleerden heeft dat euvel al **geruimen** tijd de mate van aandacht gevonden, die het verdient. Bij den heer **Krantz** echter vond het nog iets meer: bereidheid om uit eigen beurs eene doordachte proeve te bekostigen ter verbetering. Met een klein waterbouwkundig werk, „waar Lee en vaart te zamen vloeit „en Warmond rijst van ver”, achtte hij het kwaad te kunnen verhelpen. Lukte het, **zoo** had het openbaar gezag het werk slechts verder te onderhouden. Maar indien neen, de ontwerper zou het dan afbreken voor zijne rekening. Het plan werd niet aan-

LXXXIII

vaard. Was de teleurgestelde een ander man geweest, hij zou allicht eene „beweging” hebben in gang gebracht, artikelen, vlugschriften misschien, in het licht gezonden, eene vergadering belegd, een min eerbiedig adres doen richten tot de besturen „in verzuim”. Hier niets van dat alles. „Wat zou die „drukte hebben bewezen? Hoe meer onkundigen men „erin haalde, te erger de onkundigheid; immers te „meer liet ieder het aankomen op de overigen.” Hij zweeg dus, en, achterna bezien, niet tot zijn schade. Want sedert hebben onderzoekingen van mevrouw Wibaut-Isebree Moens te Amsterdam aan het licht gebracht, hoe watertoevoer uit het noorden, waarmee het sluisje van den heer **Krantz** onze vaarten, **slooten** en grachten moest hebben ververscht, dat alles tot schade veler gewassen zou hebben verzilt. In een, ten vorigen jare verschenen, vlugschrift heeft dan ook, men weet het, de „legitime” erfgenaam van zijns vaders „public spirit” de zaak gewend over een’ anderen boeg, pleitend voor verversching onzer wateren uit den Hollandschen **Ijsel** nabij Gouda. Intusschen: om het vraagstuk niet, slechts om den man, die het aanpakte, en de manier, waarop? was het hier **alwêer** te doen.

Een woord, ten **slotte**, over het laatste volksbelang, voor welks bevordering de overledene geijverd heeft op zijne bijzondere wijze: het behoud der broodfabriek. De strijd over dat punt dagteekent, om zoo te zeggen, van gisteren. **Krantz** waardeerde de diensten, door die fabriek aan de volksvoeding bewezen, zeer bijzonder. Zij handhaafde, naar zijn oordeel, een’ **hoog**en

standaard van voedingswaarde en een bescheiden peil van prijsnoteering, die de min koopkrachtige verbruiker-elders den bewoner onzer Waard-, of Volmolengracht benijden kon. Haar verdwijnen, vreesde hij, wel verre van te zullen worden goedge maakt door de onderlinge mededinging der bijzondere bakkerijen, zou dezen maar al te licht op een' hoop drijven, verlokken tot syndicaat-vorming, waardoor den afnemers voor mindere waar meer geld kon worden gevraagd. Toen dan ook het gerucht door Leiden vloog, dat die kostelijke onderneming zou overgaan in nieuwe handen, en eene zou worden naast de andere, en dat, naar zijne schatting, voor een' appel en een ei, toen werd over den, al sukkelenden, man de vroegere geest wêr vaardig. Ouder gewoonte stelde hij ook nu met **stoeren** arbeid zich op de hoogte. De verdere loop der dingen is bekend. Op het hoofdpunt werd de slag door hem gewonnen. Van den verkoop kwam niets. Maar ziet, daar dreigt een oogenblik; waarop, ter wille van eene verdere regeling der zaak, het schrikbeeld boven de kim rijst: eene vergadering, en nog wel eene van aandeelhouders, in samenstelling, in ruimte van gezichtsveld, in mate van gemeenschapszin geen' enkelen waarborg, naar hij meende, biedend, dat voortzetting van het werk der fabriek langs de goede lijn van weleer in hare handen veilig wezen zou. Nu was voor hem het mooie van de zaak af. Hij onttrok zich.

Inmiddels was, sinds vijf jaren, de groote slag gevallen, voldongen het, naar **Krantz'** maatstaf, te

zware strafgericht over het Duitsche volk, dat de overdracht zijner leiding had toegelaten aan minwaardige handen. Hij zelf ontveinsde zich niet, wat voor hem persoonlijk die ramp beduidde. Zij had een' ouden man van hem gemaakt. Gelukkig was hij voor de „firma” niet volstrekt onmisbaar. Het jongere geslacht, zoover het, wel is waar, steeds ónder hem, maar tegelijk toch náast hem, daarin was opgegroeid, betoonde zich mans genoeg, om langzaam aan hem te vervangen. Dus trok hij dan geleidelijk zich terug uit de fabriek en haar beroepswerk naar den allengs uitsluitender beschouwewijken arbeid met zijne microscopen. Van jongs af toegerust met een voortreffelijk muzikaal gehoor, zou hij wel zeker van die onderzoeken met vreugde soms verpoozing hebben gezocht bij zijn geliefde strijkinstrument, had niet bereids op jongen leeftijd hem het verlies getroffen van vier vingers der linkerhand, die hem waren afgekneld tusschen eene machine. „Mijn arme viool!” dat zal de eenige smartkreet zijn geweest, dien den tenauwernood volwassen stoïcyn de schrikkelijke pijn ontlokte. Zoo bleef ter afleiding, hem slechts de studie. Gelijkvloersche ontspanning had voor hem niets aantrekkelijks. Men kan zich kortweg hem niet denken, als „een' coulanten Pipa”, passagierende met zijne jongens door Amsterdam, flâneerend van Ledeboer naar Trianon en van Trianon naar Mille Colonnes. Zoo gestreng, ja zelfs hard, als hij te allen tijde zichzelf behandelde, zoo gedroeg hij zich ook jegens zijne zonen. Het gerij, bijvoorbeeld, dat hij op zijn afgelegen landgoed wel

ter beschikking hebben móest ook van Mevrouw **Krantz**, die niet sterk was, **hún** stond het zelden of nooit ten **dienste**, zelden tot vervoer **en voor** plezier nooit. Schoon hij voor letterkundige studiën hen niet bestemde, eene classieke opvoeding, die hij zelf noode had gemist, en vermoedelijk daarom, gelijk het meer gaat, overschatte, haar mochten zij niet ontberen. Doch daarenboven werd, naardien de studiën in den vreemde dienden verricht, ook in zóo verre de voorbereiding tot hun' levensarbeid hun niet vergemakkelijkte. „**Gemak**” echter, voor dezen man was het woord niet geschreven. Het kan zijn, dat soms een stil gevoel van weerspanningheid, maar dan ook nooit iets meer, hun jong gemoed vervulde. Nu achterna kunnen zij er niet van tusschen, die gestrenge scholing te zegenen. Gelijk zachte heelmeesters de wonden verergeren, **zoo** maken te licht zachte vaders slappe karakters. En op karakters, hoe zij zijn gevormd, niet op maatregelen, **vóorbe-**hoedingen, toezichtoefeningen, hoe zij zijn **saamge-**knutseld, komt het tenslotte áan. Elke herinnering aan het voorbeeld van een' vader gelijk deze moet wie zijn' naam draagt als de sporen in de zij drukken om te volgen in zijne voetstappen. En wie weet, of niet, zij het dan min rechtstreeks, de teekening van dat beeld ook iets ten goede uitwerkt onder hen, in wier midden hij heeft gearbeid, zoolang het zijn dag was.

LXXXVII

Mij aangaande, het strekt mij tot voldoening, dit woord van hulde te hebben mogen brengen aan een buitengewonen man, een woord, daarbij van **onverjaarden** dank, aan hem, die eenmaal met gevaar voor eigen leven mijn' jongsten zoon van den dood der verdrinking heeft gered.

W. VAN DER VLUGT.

MR. E. L. TH. HOOGENSTRAATEN. †

Emile Louis Thierry Hoogenstraaten, geboren 27 October 1870, eenige zoon van den bekenden Leidschen industrieel D. A. J. Hoogenstraaten, overleed op 53-jarigen leeftijd, dus in de kracht van zijn leven. Een noodlottige maagkwaal sleepte hem in korten tijd ten grave, een operatieve ingreep vermocht hem niet meer te redden. Midden in zijn werk, steeds zich beijverende den naam van zijn fabrikaat als „Eerste Nederlandsche Fabriek van Verduurzaamde Levensmiddelen” hoog te houden, werd vrijwel plotseling zijn levenstaak afgebroken.

Met hem verdwijnt de eenige Leidsche telg van een oud bekend Leidsch geslacht, dat zich kenmerkende door frisschen ondernemingsgeest, onverdrotene ijver en voortdurende energie, Leiden's naam heeft doen klinken niet alleen in den lande, maar ook verre in het buitenland.

Aanvankelijk scheen het, alsof de jonge Emile Hoogenstraaten niet de voetsporen van zijn vader zou volgen. Bedeeld met een meer dan gewoon verstand en een helder, vlug oordeel blonk hij reeds op het Gymnasium uit als primus inter pares. Zonder moeilijkheden werd dan ook de gymnasiale studie volbracht.

Het meest voelde de jonge student zich agetrokken tot de rechtsstudie; hij liet zich inschrijven bij de juridische faculteit, hetgeen hem echter niet verhinderde ook op ander gebied zijne kennis uit te breiden ; zoo toonde hij bijzondere belangstelling voor chemie, physiologie, voor psychologie en psychiatrie. Overtuigd, dat de aanstaande jurist rekening heeft te houden niet alleen met de wet, maar vooral ook met de psyche van den mensch, begaf hij zich zelfs gedurende een „Sommersemester” naar Zürich ten einde de colleges van den beroemden psychiater Professor Forel in Burghölzli te volgen.

In 1897 in de Rechten gepromoveerd, zou hij zich verder wijden aan de studie der Staatswetenschappen, toen de uitbreiding van de fabriek zijns vaders het noodzakelijk maakte, dat hij zijn jonge krachten aan de oude zaak zou wijden. Hoewel op geheel ander gebied, vond hij ook hier een ruim terrein om zijne veelomvattende gaven te ontplooien: aan den eenen kant kwam hem zijn rechtskennis goed te stade bij de verschillende handelsrelaties en bij de omzetting van de zaak in eene Naamlooze Vennootschap (hetgeen in 1900 geschiedde), aan den anderen kant getuigde een keurig ingericht chemisch laboratorium, dat ten huidigen dage de industrie zich slechts kan ontwikkelen met gebruikmaking van de resultaten der nieuwste wetenschappelijke onderzoekingen.

Geen wonder, dat bij de uitbreiding der zaak spoedig de fabrieksruimte aan de Kerksteeg te klein bleek; de fabriek „Kennemerland” te Alkmaar werd aangekocht en op beide plaatsen, te Leiden en te

Alkmaar, moest hard gewerkt worden om de groote omzet, die de zaak allengs had verkregen, te kunnen bewerkstelligen. Het oorspronkelijk plan in Leiden een nieuwe fabriek te bouwen, waarvoor reeds terrein buiten de Hoogewoerds-poort was gekocht, kon helaas door den oorlog niet uitgevoerd worden. De fabriek in Alkmaar werd uitgebreid en geheel ingericht naar de nieuwste eischen; en waar het oude fabrieksterrein tengevolge van den aanleg **eener** electriche tramverbinding Den Haag-Leiden moest verdwijnen, werd het geheele technische bedrijf in 1920 naar Alkmaar overgebracht, terwijl het kantoor en de administratie in Leiden gevestigd bleef.

Ondanks de groote beslommeringen, die deze ontwikkeling der zaak den Directeur bezorgden, wist Mr. Hoogenstraaten nog tijd te vinden zich op menig gebied verdienstelijk te maken. Juist in de oorlogs-jaren stond hij in voortdurende relatie met de Haagsche **regeeringskringen**, die in die benarde tijden zorg moesten dragen voor de voeding van het Nederlandsche volk. Als Voorzitter der Commissie, belast met de uitvoering van de Warenwet, werden zijne adviezen door de Regeering herhaaldelijk gevraagd en hoogelijk gewaardeerd. Tal van jaren nam hij ook het Secretariaat waar van de afdeeling Leiden der Maatschappij van Nijverheid, Het succes der Electriciteits-tentoonstelling is voor een groot deel te danken aan zijne werkkraft. Ook maakte hij vele jaren deel uit van de Kamer van Koophandel en Fabrieken en van het bestuur van het Verbond van Nederlandsche Fabrikantenvereenigingen, terwijl

de Nederlandsche Bond van Fabrikanten van Verduurzaamde levensmiddelen in blik en glas hem tot zijn voorzitter benoemde. Hoezeer de leden dezer Vereeniging de leiding van hunnen voorzitter waardeerden, bleek wel overtuigend uit de warme bewoordingen, na zijn overlijden aan hem gewijd: „Hij was iemand, die steeds op krachtige en sympathieke wijze de belangen der Vereeniging heeft behartigd. Een „gentleman” in zaken, van wien gezag uitging en wiens woord allerwege vertrouwen vond!”

Evenals bij de uitbreiding der firma, toonde Mr. Hoogenstraaten bij alle zaken, die hij ondernam, een zeldzaam organisatorisch talent. Ook zelfs buiten de grenzen van ons vaderland werd dit bekend; vandaar het verzoek der Belgische Regeering in 1910 zich met de leiding van de afdeeling „Levensmiddelen” op de Wereldtentoonstelling te Brussel te belasten, een opdracht, waarvan hij zich op zulk eene uitnemende wijze kweet, dat hij begiftigd werd met de Leopoldsorde.

Degeen, die het bovenstaande leest en den heer E. Hoogenstraaten niet persoonlijk gekend heeft, zou allicht den indruk krijgen, dat hij behoorde tot een dier voortvarende naturen, die alles opzijdringen, links en rechts van zich afstooten om zelfbewust de eerste plaats in te nemen. Niets is verder van de waarheid! Bescheiden, zelfs te bescheiden, drong hij zich nooit op den voorgrond, zijne talenten schoven hem onwillekeurig naar voren op den voorzitterszetel, en, eenmaal aan het woord, wist men niet, wat meer te bewonderen: de helderheid en vlugheid,

waarmede hij de moeilijkste problemen wist voor te stellen en uit te leggen, dan wel de sierlijke vorm, waarin hij zijne gedachten wist te uiten.

Aldus bleef hij gedurende zijn leven, hetgeen hij op de schoolbanken was geweest: primus *inter pares*; indien hij gewild had en zich met het openbare leven meer had willen bemoeien, ware *ontegenzeggelijk* deze eigenschap nog meer in het oog gevallen. Politiek was hem echter vreemd, slechts korten tijd speelde hij een rol als Voorzitter van den *Oecono-*mischen Bond, afdeeling Leiden. Na het verdwijnen dezer politieke partij trok hij zich geheel en al van het openbare leven terug en besteedde hij zijn vrijen tijd het liefst met literatuur-studie, draadlooze telegrafïe en fotografie. De Leidsche *Amateur-Fotografen-Vereeniging* koos hem tot Voorzitter en nog slechts enkele weken voor zijn overlijden nam hij zitting in het Bestuur van het Leidsche Volkshuis.

Zoo stond hij, nog slechts korten tijd geleden, midden onder ons in het volle, krachtige leven en het is een weemoedige gedachte, dat de dood een **zoo** spoedig einde heeft gemaakt aan dezen zoo arbeidzamen en vruchtbaren geest. Vijanden had hij niet. Hij, die met hem in aanraking kwam, werd zijn vriend. En het is als trouwe vriend, dat allen, die hem gekend hebben, hem zullen blijven gedenken. — Hij ruste in vrede. —

D.

PIETER JACOBUS MULDER. †

Aan 't eind van 1923 (30 December) ging het in Leiden van mond tot mond: De oude heer P. J. Mulder is overleden. In het algemeen wekte het heengaan van dezen hooggeachten man een gevoel van weemoed, omdat zijn persoon, ook door de wijze van zijn optreden, iets aantrekkelijks bezat, zelfs dan, wanneer men met zijn oordeel niet in kon stemmen. Hij is geweest een man met groote wilskracht en helder inzicht, waardoor hij in staat geweest is hier een drukkerszaak te vestigen, die met eere bekend staat, terwijl ook in dit verband zijn overleden **Echtgenoot**e met groote waardeering genoemd mag worden.

Hoe hij als patroon bij zijn personeel aangeschreven stond, bleek bij zijn graf, toen de oudste van hen onder meer gewaagde van den **humanen** chef.

Geldt dit in 't algemeen van hem als burger in de samenleving, een bijzondere beteekenis had hij in den Christelijken kring.

Geboren in een tijd, 23 Juni 1836, waarin het Christelijk beginsel in druk verkeerde, een toestand waarvan het tegenwoordige geslacht geen begrip meer kan hebben, heeft hij al den strijd mee doorgemaakt, die er gestreden is om Gods Woord weer

XCIV

tot zijn eer te doen komen. Wie zich toen onder de Christelijke banier schaarde wist, dat smaad en hoon zijn deel zou zijn.

De vaste overtuiging vestigde zich echter bij onzen Mulder, dat de weg des heils voor den mensch voerde langs het Kruis van Golgotha, waarom hij zich den smaad van het Christelijk beginsel nooit geschaamd heeft.

Van welken invloed dit beginsel op hem geweest is, blijkt uit het aandeel, dat hij gehad heeft tot in **hoogen** ouderdom in den arbeid op Christelijk terrein.

In aanmerking genomen de werkkraft, die hij had te ontwikkelen voor eigen zaak, staat men verbaasd over wat daarnaast op Christelijk en Maatschappelijk terrein kon worden verricht. Ik zal niet alles opsommen, doch genoemd mag worden, dat hij meer dan dertig jaar Diaken was der Ned. Herv. Kerk, een arbeid, die heel wat arbeid vroeg.

Toen de strijd op politiek gebied opgenomen werd voor de Christelijke beginselen, was het Mulder, die mee in het gelid stond om zijn kracht voor dat doel ter beschikking te stellen; jarenlang was hij dan ook lid van den Gemeenteraad.

Het belangrijke en **zoo** hoog te waardeeren werk van het Chr. Militair Tehuis had gedurende bijna veertig jaar zijn krachtigen steun.

Een lange reeks van jaren was hij mede onderwijzer aan de Zondagschool: „**Laat** de kinderen tot Mij komen.”

En dan de handreiking tot steun van allerlei arbeid !
Man van de oude traditie, voor **zoo** ver aangaat

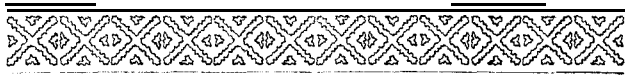
XCV

eenvoud, zuinigheid en vlijt, kon hij zich in veel opzichten in den geest van onzen tijd niet vinden, te minder omdat deze geest geheel in strijd werd geacht met wat den mensch van Godswege is opgelegd.

Er is van ons heengegaan een voorbeeld, zoowel in 't algemeen op Maatschappelijk, als in 't bijzonder op Christelijk gebied.

De Christenen staren hem na met het vertrouwen, dat hij thans de rust mag genieten en de vreugd mag smaken bij zijn Heiland, Wien te dienen zijn lust en zijn leven is geweest!

W. PERA.

Vóór 350 jaar.

Geen lezer van ons Jaarboekje, die niet verwacht er eenige bladzijden in te zullen vinden aan het feest gewijd, dat wij 3 October vieren gaan. Geen lid der redactie die niet overtuigd was, dat wij Leidens ontzet vóór 350 jaren dankbaar herdenken moesten. Doch de bovengenoemde lezer verwachte geen nieuwe, verrassende bijzonderheden, gelijk de redactie weet dat, na Fruin's boekje van 1874 en Blok's aan het beleg gewijd hoofdstuk III in zijne „Geschiedenis eener Hollandsche stad” van 1916, ze ook moeielijk zouden te geven zijn. De geschiedenis van het terecht beroemde beleg, ook „een stout bedrijf, waar ‘t nakroost van zou spreken”, staat nu wel vast; slechts tot nu toe onbekende documenten zouden ons kunnen dwingen onze inzichten te wijzigen.

Doch iets anders is de dingen van den ouden tijd te weten, iets anders ze te gedenken en op de juiste wijze, met dankbaarheid en bewondering te gedenken.

Wat men met het hoofd niet vergeet, vergeet men dan met het hart, en dat is geen geringere schade.

Welke is de wezenlijke grond onzer dankbaarheid? De ontzaglijke beteekenis die het behoud van Leiden voor de geschiedenis heeft gehad. Het is van ouds eene dwaasheid geacht te willen voorspellen wat er zou geschied zijn, wanneer iets anders niet gebeurd ware. Wij zullen ons ook nu aan die dwaasheid niet wagen. Maar aanschouwt land en tijd in den zomer van 1574. Holland en Zeeland voeren den ongelijken strijd om 's lands burgerlijke en godsdienstige vrijheden; de andere gewesten kunnen voor een deel, willen voor een ander deel niet met hen tegen den koning opstaan. Maar zelfs Holland was nog niet geheel buiten Spaansch geweld. Het Noorden was vrij en Alkmaars victorie, 8 October 1573, had die vrijheid voor het Noorderkwartier voor goed bevestigd. Maar het middenstuk was Spaansch, Amsterdam omdat de regeering dáár het niet anders wilde, Haarlem omdat het wel van harte anders had gewild, maar 12 Juli 1573, na de dapperste verdediging, had moeten bukken en voor zijn verzet met zijn edelst bloed had betaald. Met die steden bezat de vijand ook de meren en plassen er om heen en het viel zijnen krijgsoversten niet moeielijk om na Haarlems nederlaag tot Den Haag, ja tot Vlaardingén door te dringen. Konden zij ook Leiden nog nemen, ja wat bleef er dan eigenlijk voor den Prins over? Dàn had hij eerst in waarheid het land kunnen verdrinken en met wie hem trouw bleven scheepgaan, eene nieuwe wereld, eene nieuwe toekomst tegemoet.

Zoo zou — menschelijkerwijze gesproken — met Leiden Holland gevallen zijn.

Er is meer. Juist in de maanden van het tweede beleg waren er vredesoverleggingen. Spanje wenschte den vrede op zachte voorwaarden, mits, natuurlijk onderwerping aan den Koning en den Paus. Van onze zijde wenschten velen den vrede insgelijks, moede van de oorlogsellende en van Spanje heimelijk zelfs grooter vrijheid verwachtende dan het thans nog kon aanbieden. De Prins deelde die verwachting allermint. Geniaal in alles, zag hij dat een strijd om zulke hooge beginselen en goederen moest uitgestreden worden tot aan de vrijheid of tot aan eene nieuwe, nog dieper onderwerping aan de vreemde monarchie toe. Vredesonderhandelingen voeren — het was licht begonnen, maar wie staarden op mogelijke verademing in het midden van den zwaren kamp, zouden allicht reeds gaan neerzitten bij den weg, en ieder weet, dat bij lange, vermoeiende wandeling een oogenblik nederzitten de voortzetting te zwaarder maakt. Natuurlijk wilde Oranje ook niet alle overleg weigeren en zoo heeft hij in die maanden den vredeshandel gedreven, openlijk te Breda in het vroege voorjaar van 1575. Ware Leiden toen ingenomen geweest, hoe zwak had de partij gestaan, die den kamp om de vrijheid wilde uitkampen, hoe sterk de andere, die, door onmachtsbesef gedrukt, wilde toegeven . . opgeven en afscheid nemen van den schoonen vrijheidsdroom. Ziet op Leiden, zou zij gezegd hebben, haar moed heeft ook haar niet gebaat; en de steden, die nog de Oranjevlag op den toren hadden, zouden

stellig voor de les van het gebeurde niet ongevoelig noch onleerzaam geweest zijn.

Doch nu. In Breda had Oranje den steun van Leidens zegepraal. Moedig verzet baatte dus nog. Hoeveel beter was het vol te houden, niet ten halve te keeren, al het reeds geledene niet tot vergeefsch lijden te maken. En zoo is geschied, Oranje heeft kunnen doorzetten, en de dagen zijn gekomen, dat ook andere gewesten hem bijvielen en het volhouden van den worstelstrijd geene verdwaasheid meer scheen, ja meer, ook den angstigsten vergezichten opende op eene schitterende toekomst, die dan ook in waarheid aanlichten zou. De Prins heeft — gelijk Mozes op Nebo het land Kanaän — die uitkomst van verre gezien met profetisch oog, maar haar niet zelf beleefd. Dat hij in het donkere jaar 1574 heeft gehandeld naar het fier devies van‘ zijn huis „Je Maintiendrai Nassau”, ook Leidens zegepraal heeft hem daartoe de kracht gegeven. Hoe begrijpelijk worden ons zijne onverflauwde pogingen om de belegerde stad te redden, onverflauwd zelfs in die weken dat hij eenzaam (eerst 12 Juni 1575 zou hij Charlotte van Bourbon huwen) ziek lag te Rotterdam en zelfs zijne bedienden had weggezonden, omdat hij hen niet aan besmetting wilde blootstellen. Hoe begrijpelijk ook wordt ons zijne diepe vreugde bij het bericht van het ontzet dien Zondagmiddag te Delft, waarover hij aanstonds aan Graaf Jan schrijft en waarvan hij den volgenden dag, bij zijne komst in de bevrijde stad, de ondubbelzinnige blijken gaf.

Zullen wij nog verder gaan met deze (maar op

feiten gegronde) bespiegelingen? Uit den aldus voortgezetten krijg zal de Vrije Republiek der Vereenigde Nederlanden geboren worden. Is er iemand onkundig van de rol, die zij heeft kunnen spelen in de geschiedenis van Europa, onder Frederik Hendrik reeds, daarna vooral onder Willem III? Hoe zij de macht en den wil had een beschermster te zijn van bedreigde vrijheden en het tegenwicht heeft gelegd tegen het imperialisme van Lodewijk XIV? Inderdaad, zoo wij het vergaten, de steenen zouden er van gewagen. Europa, heb ik gezegd? Over nog wijder ommekring mag onze dankbare blik gaan. Want van drie groote middelpunten van wereldverkeer, van ontplooiing meteen van staatkundige en godsdienstige vrijheden zouden drie beroemde zonen der Republiek de bevestigers of de stichters worden, Coen van Batavia, Stuyvesant van New-York, van Riebeeck van Kaapstad — ende Oost-Indische eilandenwereld is nog altijd een deel van het koninkrijk, dat haar voor zijne beteekenis zoo veel te danken heeft.

Nu wij ons aldus van de reden onzer dankbaarheid welbewust geworden zijn, kunnen wij ook der verwondering haren eisch geven. Uit een onverdeeld gemoed willen wij de helden eeren, die Leiden voor de heilige zaak behouden hebben. Ook de heldinnen. Want menige vrouw — al is zij niet beroemd geworden als Kenau Simonsdr. Hasselaer — heeft stellig ook bij ons haren echtgenoot gesteund en bemoedigd, en op haar kwam ook vooral de zorg te rusten voor zieken en armen, gelijk wij dit uit het eerste beleg

weten van Anna Sandelijns. En wanneer Blok het terecht een wonder noemt, dat de uitgeputte bevolking het zóó lang uithield, zonder door ernstig oproer de regeering tot overgave te dwingen, dan denken wij aan menige vrouw, die al de nooden des gezins te dragen had en toch het geduld heeft bewaard. Want hadden zij gezamenlijk dat oproer gewild — het zou er gekomen zijn!

Te lang heeft Pieter Adriaansz. Vermeer van der Werf voor de held van het beleg gegolden. Wij slaan thans niet naar het andere uiterste over, wij zijn niet blind voor zijnen, na weifeling herkrege, moed; ook gedenken wij zijn overige, den Prins en den lande bewezen, diensten. Maar het is toch goed, dat hij niet langer voor de oogen van het nageslacht anderen en grooteren in de schaduw houdt. Van wie tijdens het beleg gevallen zijn brengen wij nu allereerst onze hulde aan Andries Allertsz., officier, die reeds in den nacht van 25 op 26 Mei, toen men den plotseling verschenen vijand trachtte tegen te houden, gesneuveld is. Wij gedenken het dappere „Leeuwken”, een zestienjarigen Leidschen jongen, reeds bij het eerste beleg zich door groote kloekheid onderscheidend, nu 5 Juli, bij verrassing gevangen genomen en op Terwadding ten doode gemarteld. Wij noemen ook den naam van Mees Haviksz., den schutterhopman (van hem is het woord: „Eén arm om te eten, één arm om te strijden”) die bij den uitval van 29 Juli, toen men de Boschhuizer Schans veroverde, doodelijk werd gewond en stervende de stad werd binnengebracht. Niet door ‘s vijands kogel, maal binnen de wallen

door de pest, is Dirk van Bronckhorst gevallen, Raad in den Hove van Holland, de vertegenwoordiger van den Prins in Leiden en dus Gouverneur der stad. Een hoogstaand man, trouw aan eed en beginsel, heeft ook hij zich tegen alle onderhandeling verzet; dat hij 6 September overleed, juist toen de partij der angstigen aan invloed won, was wel een zware slag. Wij noemen nog de namen van kapitein Jan van Duivenvoorde, van Foy van Brouckhoven, den baljuw van Rijnland, die beiden zooveel goede diensten bewezen en der stad trouw gehouden hebben.

Er zijn er meer geweest. Doch uit hen allen, een talrijke en edele stoet, treden drie gestalten naar voren en wanneer zij langs ons heen schrijden, buigen wij voor hen in warme bewondering, in eene aandoening die geen tijd ooit verkillen zal. Het is de grijze Jacob van der Does, burger en oud-regent, edelman van geboorte en edelman van geest, oud maar ongebogen. Gedurende het gansche beleg heeft hij door zijne bezadigdheid, zijn rustigen moed de burgerij gesterkt en toen, in de gedenkwaardige raadsvergadering van Woensdag 8 September, over onderhandeling met den Spanjaard gesproken werd, was hij het, het eerst om advies gevraagd (en hoeveel hangt vaak van den eersten spreker af!), die alle onderhandelen afwees en tot volhouden ried.

Het is, naast hem, zijn veel jongere bloedverwant Jan van der Does, heer van Noordwijk, tijdens het beleg 28 jaar. Hij was geen burger der stad, tijdelijk slechts binnen hare muren. En wel mogen wij de bestiering prijzen, die hem juist toen in Leiden wonen

deed! Hij was lid van de Staten van Holland, na rijp beraad tot de zaak des Prinsen toegetreden, maar toen ook voor goed en onwankelbaar. Geleerde, door den geest der Ouden gevoed ; dichter van Latijnsche oden die nog tot ons spreken ; meteen man van de daad en rusteloos in de weer. Toen Andries Allertsz. gesneuveld was, benoemde men hem, 29 Mei, tot aanvoerder der stadssoldaten en ziedaar de voortreffelijke man, ongebroken, onwankelbaar, alles wat hij was en had inzettend voor de goede zaak. Hij streed bij menigen uitval mede; met zijn woord heeft hij de partij der glippers en halfslachtigen (veel grooter dan men zich gemeenlijk voorstelt) in het aangezicht weerstaan ; en met zijn fijn vernuft heeft hij de groote dingen groot gezien en de heugenis ervan voor het nageslacht bewaard. Van hem is het geestig én moedig aangehaalde Latijnsche vers, als antwoord op des vijands vleierend lokken,

„De voog’laar, op bedriegen uit,
Den vogel lokt met zoet gefluit”,

en zoo staat hij vóór ons: Leidens steun en eigenlijke verdediger.

Het is, ten derden male, Jan van Hout, sinds Augustus 1573 uit de ballingschap terug en op nieuw stadssecretaris. Maar geen penvoerder zonder meer. Meteen van harte deelnemend aan allen arbeid, aan den gang van zaken, altijd bezig, door niets ter neder geslagen, onvervaard en onvermoeid. Zoo heeft hij aan stad en land in waarheid onvergetelijke diensten bewezen. Wie herinnert zich niet, hoe hij,

in diezelfde raadsvergadering van 8 September, met leukheid en kalmte nauwkeurige aantekening der gevoelens vroeg en daardoor velen, voor zulke vastlegging hunner woorden bevreesd, tot bezinning bracht.

Deze drie helden dan treden uit den **breeden** stoet naar voren en — schoon zij **zelven** er niet om vragen — voor hen allereerst lichten wij in bewondering den hoed. Zij en hunne medestanders, **hoogen** en lagen, mannen en vrouwen in de stad (kleine groep te midden der vele zwakken), de Prins en Louis de Boisot met zijn Zeeuwsche matrozen, de oude, nu gedisciplineerde watergeuzen, **buiten** de „**benauwde** veste” — zij hebben het groote werk gedaan en Leiden doen triomfeeren. **Zoomin** als de Prins, hun hoogvereerde meester, hebben zij de eindelijke zegepraal gezien van de heilige zaak, waaraan zij hart en hoofd en lijf en goed hadden verpand. Zij zijn (naar het woord van Hebr. 11, 13) „in het geloof gestorven, de beloften niet verkregen hebbende, maar hebben die van verre gezien”. Doch wij, na drie en een halve eeuw, wetendwelke schatten zij voor ons veroverd hebben, betalen hun uit een onverdeeld gemoed den tol onzer dankbaarheid en bewondering.

L. KNAPPERT.

De Leidsche Burcht.

In 1203 werd Ada van Holland, die na den dood van haar vader met den graaf van Loon was gehuwd, in den Leidschen burcht belegerd. Onder de edelen, die haar vervolgden, behoorde ook de „castellanus” Jacobus, die in vele oorkonden wordt vermeld, nu eens als „castellanus van Leiden” (v. d. Bergh Oorkb. I, 227, 237, 247, 270, 279, 283, 298), dan weer als „burggraaf van Leiden” (id. 200, 294, 353). Nadat zij tot overgave gedwongen en weggevoerd was, keerde haar echtgenoot van zijn vlucht terug en in den hevigen strijd, welke thans tusschen hem en graaf Willem I volgde, is Leiden eveneens weer eenige malen het middelpunt van vijandelijkheden geweest. Men mag dus zeker wel met Blok (Holl. stad in de Middeleeuwen) aannemen, dat de Leidsche burcht in die dagen zwaar moet hebben geleden (vgl. ook Wagenaar Vad. Hist. VIIIe boek).

In bovenstaand verhaal verschijnt ons de burcht van Leiden voor het eerst in betrouwbaar historisch

verband. Zijn **castellanus** Jacobus had echter zeker reeds verscheidene voorgangers gehad, zoodat het wel vaststaat, dat hij reeds **geruimen** tijd eerder moet hebben bestaan. Hoe lang, is evenwel geheel onzeker. „**Elinand** castellanus de Leithen in 1168 (v. d. Bergh Oorkb. 1 147) en Alwinus castellanus de Leithen in 1143 (ib. 124) zijn zonder twijfel historische personen. Reeds in een giftbrief van 1083, waarin o.a. van goederen in Leiden en aan de Mare sprake is, wordt een Alwinus castellanus vermeld. Doch niettegenstaande Joh. a Leydis Chron. XV VIII ons, naar het schijnt, denzelfden „**Adelwijnus castellanus id est Burggravius Leydensis**” noemt en er volgens Blok (1.1.) in een goederenlijst der **Egmonder** abdij omstreeks denzelfden tijd een castellanus „in Leytherbroeke juxta **Mernam**” geboekt staat, schijnt het, dat deze oorkonde een vervalsching wezen moet, ontstaan in het jaar **1125/26**. We moeten ons in deze kwesties, waarin, bij het toch al uiterst schaarsche bronnenmateriaal mededeelingen van **chroniekschrijvers** als onbetrouwbaar worden ter zijde gesteld en de enkele oorkonden om innerlijke redenen als valsch worden gebrandmerkt, van eenig oordeel onthouden, doch bij het vrijwel volslagen ontbreken van andere berichten, schijnt de verzekering van Opperman, dat in 1108 Leiden nog onbevestigd was, toch wel wat al te gewaagd (**Opperm. Westd. Ztschr. XXVIII**). Heeft deze schrijver echter terecht genoemde oorkonde veroordeeld, dan beteekent dit voor ons, dat de vermelding van dezen burchtgraaf in plaats van in 1083 in 1125 te **dateeren** valt.

Zou het verder geen groot toeval zijn, als reeds de eerste burggraaf van Leiden als getuige in een ons bekende oorkonde optrad? Is het op zichzelf niet waarschijnlijk, dat ook hij reeds eenige voorgangers had gehad? Vermeld worden zij ons zeker wel, al durven wij natuurlijk de chronieken, die hen noemen, niet tegen de vernietigende historische **critiek** in bescherming te nemen. **Zoo** lezen we van een burggraaf Halewijn, die onder Dirk II den burcht van Leiden met succes tegen de Friezen zou hebben verdedigd (Joh. a Leydis VII 2). Ja zelfs worden ons reeds onder den z.g. eersten graaf van Holland burggraven genoemd (Joh. a Leydis 2) (vgl. ook Blok 1.1.)

We mogen dus zeggen, dat in alle geval tot het begin van de 12e eeuw, maar waarschijnlijk toch nog wel tot **geruimen** tijd vroeger, de historische herinnering dan het bestaan van onzen burcht teruggaat.

Wat men wel met betrekking tot vroegere eeuwen over den burchtheuvel heeft gezegd, berust slechts op louter hypothese, zonder eenigen basis. **Zoo** de meening, vroeger door Pleyte uitgesproken, dat het een Noormannenburcht zou zijn geweest of de veronderstelling van vroegere chroniekschrijvers (Joh. a Leyd. Chron. IX), dat het Saksers zouden zijn geweest, die, na terugkeer uit Engeland, deze sterkte zouden hebben gesticht.

En tenslotte de Romeinen! Dat Leiden het op de Peutingerkaart geteekende Lugdunum Batavorum en een Romeinsche sterkte zou zijn geweest, kan men nog wel vaak in de buitenlandsche litteratuur vermeld vinden (vgl. b. v. Miller *Itineraria Romana*),

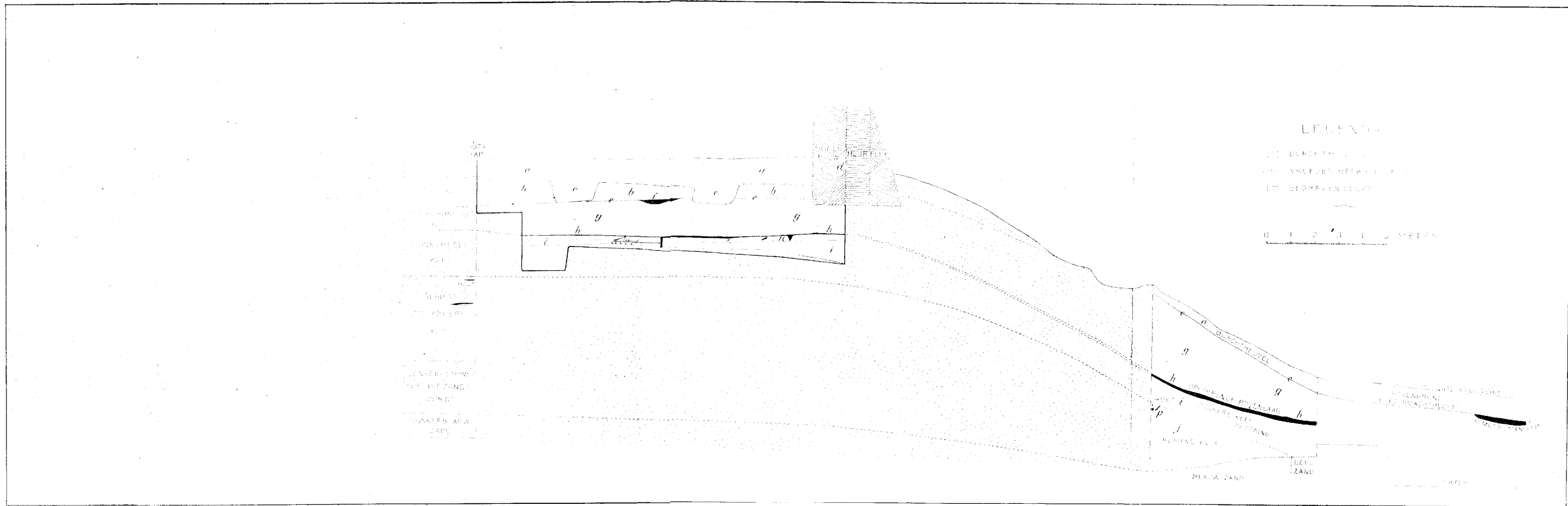
doch, nadat de laatste geharnaste verdediger dezer hypothese, kolonel J. A. Ort (Lugd. Bat.) gestorven was, was er ten onzent wel bijna niemand meer, die dit aannam. Dit Lugdunum werd o.a. door Blok bij Katwijk, in den Brittenburg gezocht; zelf meenden we het liever ergens onder de duinen in de buurt van Den Haag te moeten zoeken. Op deze kwestie behoeven we hier echter niet verder in te gaan (vgl. Leidsch Jaarb. 1904; Nijh. Bijdr. 1909; Oudh. Med. v. h. R. M. v. O. 1, III enz.)

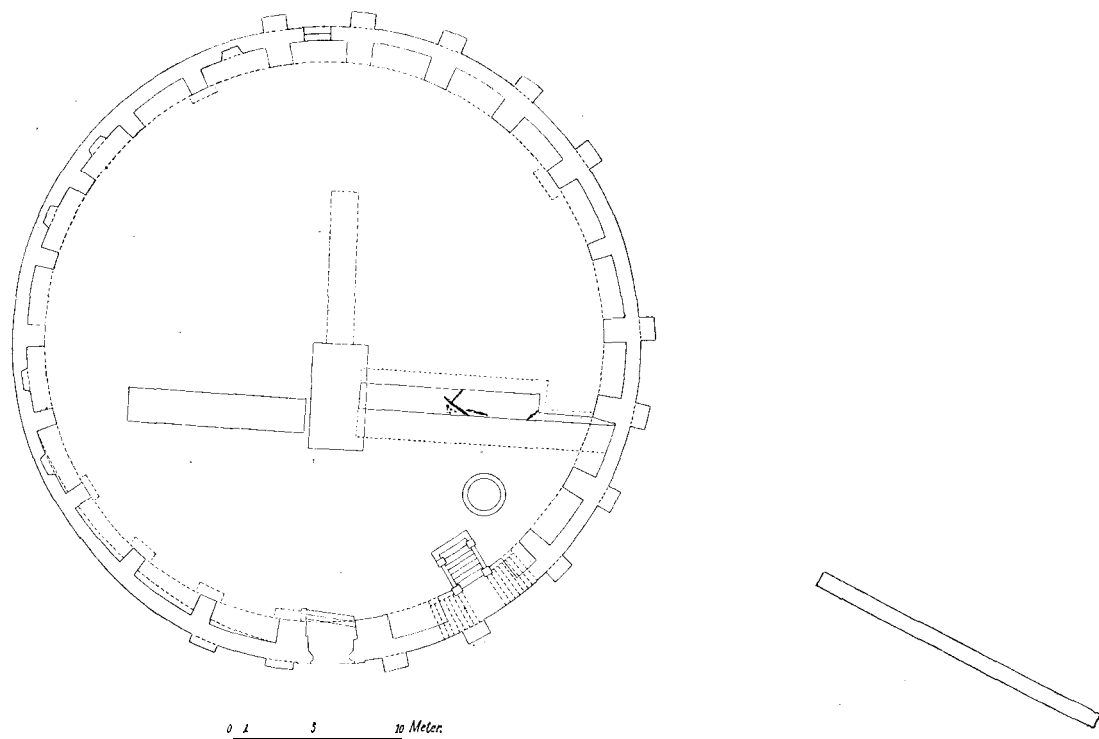
Een opmerking van C. Jullian deed bij ons opnieuw weer eenigen twijfel rijzen. In verschillende artikeltjes in de laatste jaargangen der *Revue des études anciennes* vestigde deze n.l. wederom op den naam Lugdunum de aandacht en deed uitkomen, dat deze volgens vele etymologen „lichtberg” of mogelijk „berg van den lichtgod” beteekenen zou. Daarbij maakte hij de verrassende opmerking, dat het bekende Gallische Lugdunum, Lyon, in zijn oudste periode een nederzetting op een heuveltop zou zijn geweest, dat Seneca in zijn *Apocolocunthisis* dit Lugdunum werkelijk ook beschrijft als een vrijliggenden, door de zon beschenen, heuveltop, een beeld, dat karakteristiek schijnt te zijn voor deze stad. Zou dan, zoo vroeg hij, die naam Lugdunum niet hierin zijn verklaring vinden; en werkelijk lijkt het voor de hand te liggen die vraag bevestigend te beantwoorden. Zijn aanlokkelijk betoog wordt dan nog in veel hooger mate aannemelijk gemaakt door de opmerking, dat ook de beide andere steden, die in de oudheid den naam Lugdunum voerden, St. **Bertrand**

de Comminges en Laon een dergelijken geïsoleerden heuveltop bezitten, bestraald door de opkomende zon. Moest men dan niet Jullian toegeven, dat door deze feiten ook de kwestie, of onze Leidsche burchtheuvel niet toch het oude Lugdunum zou zijn geweest, of die heuvel ook niet uit Romeinschen tijd zou stammen en dan een onmiskenbaar recht op dien naam Lugdunum zou kunnen doen gelden, zich weer sterk op den voorgrond dringt? Daar kwam nog bij, dat naar onze meening de geograaf Ptolemæus (II 9) Lugdunum Batavorum vermeldt in een zeer bijzonder verband, niet als stad, doch als markant punt voor de Westelijke grens van Gallië, na eerst kaap Itium, den Scheldemonde, den Maasmonde en de monden van den Rijn te hebben opgenoemd. Het scheen mij toe, dat dit zeer wel passen zou bij de voorstelling, dat ook hier Lugdunum zulk een berg zijn zou, vooral als men met moderne geologische onderzoekers (vgl. Tesch in het Tijdschr. v. h. Kon. Aardr. Gen. 1922) aannemen mocht, dat in Romeinschen tijd de eigenlijke duinen nog niet bestonden en dus zulk een geïsoleerde, vrij hooge heuvel wel degelijk sterk in het oog vallen moest. Wanneer werkelijk de Leidsche burchtheuvel reeds uit zoo ouden tijd stammen zou, dan zou toch naar alle waarschijnlijkheid Leiden recht hebben op den ouden naam Lugdunum Batavorum.

Deze overwegingen leidden dus tot het onderzoek van den burchtheuvel, hetwelk ik in Mei 1923 mocht instellen.

Alvorens tot een beschrijving van dit onderzoek

AFB. 1. PLATTEGROND VAN DEN LEIDSCHEN BURCHT, MET DE GEGRIVEN SLEUVEN.

over te gaan, kan het zijn nut hebben te vermelden, wat deskundigen ons omtrent den burcht zelf weten te zeggen. In 1889 werd dit bouwwerk door den toenmaligen Leidschen directeur van Gem. werken, Knuttel, gerestaureerd en daarbij aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Het uitvoerig verslag van dit onderzoek, in het „Bouwkundig Tijdschrift” dI. X bevat tevens een rapport, door Dr. Cuypers over dit bouwwerk uitgebracht. De bouwwijze van den burcht, een betrekkelijk dunne muur, aan de binnenzijde van spaarbogen voorzien, moet zich bij de Normandiërs hebben ontwikkeld, bij wie trouwens ook de geheele aanleg, het château à motte, thuis behoort. Zulk een bouw moet ongeveer in de 12e eeuw worden gedateerd. De fundamenteën van den bouw bestaan nog grootendeels uit tufsteen, waaruit eenmaal de geheele muur was opgetrokken. Later is er gebruik gemaakt van reuzemoppen, welke ook bij de schietgaten ter afdekking zijn benut. Deze dagteekenen uit de 12e of 13e eeuw. „Is de burcht een bouw van vroegere eeuwen, zoo heeft in elk geval in de 12e of 13e eeuw een zeer ingrijpende verbouwing plaats gehad. Is Ada van Holland in 1204 hier belegerd, dan is het zeer waarschijnlijk, dat na dit beleg, waarbij de burcht gedeeltelijk verwoest werd, een geheele verbouwing heeft plaats gehad.” We zullen zien, hoe onze bevindingen volkomen met deze conclusie van Knuttel overeenstemmen. Cuypers’ rapport komt in hoofdzaak tot dezelfde resultaten. Ook volgens hem duidt het grondplan van den burcht aan, dat deze anterior is aan

de 13e eeuw en volgt dit eveneens uit de constructie, welke geheel uit tufsteen moet zijn geweest, terwijl de baksteen en aan latere verbouwingen of herstellingen te danken zijn. Aangezien de baksteenbouw niet ouder is dan pl.min. 1200, vinden we ook hier de voorstelling bevestigd, dat omstreeks Ada's tijd, d.w.z. dus, naar alle waarschijnlijkheid, na het beleg en de inname van 1203, een althans gedeeltelijke herbouwing heeft plaats gehad.

Tenslotte vermelden we nog, hoe Knuttel in het midden van den burcht een diepen, vierhoekigen put heeft gegraven, teneinde de verschillende aardlagen te onderzoeken. In zijn straks genoemd opstel wordt deze put niet vermeld, doch de doorsneeteekeningen daarvan zijn te Leiden op het archief van Gem. Werken aanwezig. Deze aardlagen, welke in hoofdzak met die onzer straks te noemen coupes overeenstemmen, worden door v. Bemmelen in de Oudh. Med. v. 's R. M. v. O. le R. 11 besproken. Menschelijke kultuurlagen of overblijfselen werden, naar het schijnt, bij dit werk niet opgemerkt; alleen vermeldt ons Knuttel's tekening de aanwezigheid van hout, terzelfder hoogte ongeveer als waar wij het vonden.

Gaan we dan thans tot de beschrijving van ons eigen onderzoek over. Over het midden van het geheele burchtplateau, voor zoover de boomgroei dat toeliet, werd een sleuf gegraven en wel over zijn noordelijke helft, tot een diepte van ongeveer 5 M.; deze sleufhelft werd daartoe bovenaan op 4 M. breedte aangelegd en aan de eene zijde trapsgewijs, aan de andere zijde schuin naar beneden toe

versmald, zoodat zij op diepte nog ongeveer $1\frac{1}{2}$ M. breed was. In het midden van het plateau werd het bovengenoemde, door Knuttel gegraven, vierkante gat aangesneden en niet verder uitgegraven; zuidelijk daarvan werd de sleuf slechts tot ruim $1\frac{1}{2}$ M. diepte gegraven. Gelijktijdig hiermede werd aan den Noordvoet, zooveel mogelijk in het verlengde van bovengenoemde sleuf, een ingraving in den heuvel gedaan, zóóver, dat de verschillende, boven in den heuvel ontdekte grondlagen ook hier werden bereikt; naar de diepte toe werd deze sleuf tot den vasten grond toe doorgegraven. Onze plattegrond (afb. 1) geeft beide ingravingen aan, terwijl de teekening (afb. 2) de doorsnede van beiden in den burchtheuvel te zien geeft.

Boven op het burchtplateau binnen den muur vertoonde zich onder een vrij dikke laag grond, welke daar ongetwijfeld eerst in lateren tijd was opgebracht, de oorspronkelijke bovengrond (u), rustende op een laag gele, opgebrachte klei (b), in welke de fundamentgreppels (c) van een steenen gebouw waren uitgegraven. Een en ander is ook zeer duidelijk op de foto (afb. 3) te herkennen. De fundamenten van dit gebouw zelf waren geheel uitgebroken; in de greppels werden baksteen en stukken van z. g. reuzemoppen en fragmenten van het straks te noemen middeleeuwsche aardewerk, slanke kannen tnet een sterk bruin glanzend glazuur, gevonden. Het fundament van den ringmuur, hier, althans aan de buitenzijden, uit vrij late baksteen gebouwd, sneed eveneens in deze gele opgebrachte kleilaag in.

In onze sleuf buiten aan den voet was geen laag te vinden, corresponderende met deze opgebrachte kleilaag binnenin. Blijkbaar was deze slechts een ophooging van het binnenplateau van den burcht, afkomstig van een restauratie van den burcht als zoodanig. Onder deze ophooging binnen den burchtmuur vertoonde zich dan ook duidelijk het woonvlak van den oorspronkelijken burchtheuvel, de oudste periode van den burchtbouw vertegenwoordigende. Duidelijk zichtbaar was (e) een doorlopende, vrij dunne kultuurlaag met scherven gemengd en op één punt vertoonde zich zelfs een komvormige uitholling met gebrande huttenleem gevuld (f), een overblijfsel van leemen bouw. Beide sporen e en f zijn ook zeer goed op de fo^t^ (afb. 3) te onderscheiden.

Deze laag (e) nu w^{as} ook in onze insnijding aan den voet van den heuvel gemakkelijk herkenbaar, direct onder de laag bovengrond (a) ; zelfs vertoonde zich ook hier aan den voet een dergelijke uitholling met huttenleem gevuld (f). In deze laag e hadden we dus het oorspronkelijke bovenvlak van den burchtheuvel als zoodanig voor ons, hetwelk, gelijk we zagen, alleen maar binnen den burcht zelf in een latere periode een ophooging had ondergaan. In deze ophooging hebben we ongetwijfeld een verschijnsel van dezelfde restauratiewerken aan den burcht te herkennen, waarvan we Knuttel en Cuypers reeds hoorden spreken en waar immers de scherven uit die bovenlaag, gelijk we straks nog nader zullen zien, zeker tot de 13e of 14e eeuw behooren, ligt het voor de hand met deze bouwkundige onder-

AFB. 3. OPGRAVING BINNEN DEN BURCHT IN 1923.

zoekers aan te nemen, dat de herbouw, waarvan hier sprake is, na de bovenvermelde gebeurtenissen van 1204 moet hebben plaats gehad. Het woonvlak van den oorspronkelijken burcht (e) is dus uit een tijd, ouder dan de 13e eeuw.

Het bleek spoedig, dat we hiermede de geschiedenis van den heuvel zelf nog lang niet tot haar oudste periode hadden vervolgd. Onder ons woonvlak (e) vertoonde zich een dikke laag bruingele opgebrachte klei (y), waarin op eenige plaatsen ook een paar scherven van aardewerk werden gevonden en onder deze kleilaag werd, zoowel aan den voet van den heuvel als binnenin, een doorlopende kultuurlaag, met scherven gemengd (i), aangetroffen, waarvan het bovenvlak (h) bovenop een sterk afgeteekend zwart laagje, van verkoold hout afkomstig, te zien gaf (ook op de foto zeer duidelijk te onderscheiden).

De verklaring van dit verschijnsel bracht ons de kultuurlaag zelve; immers dáár, waar dit zwarte laagje het dikst en donkerst was, bevatte deze kultuurlaag daaronder nog de vrij goed geconserveerde overblijfselen van houten balken (m), die hier in een vierhoek lagen, binnen welke ook nog een paal overeind stond (vgl. afb. 3). Hier was dus nog in de klei de balkenlaag van het fundament van een vierhoekig houten gebouwtje bewaard, aan welks verganen bovenbouw ongetwijfeld ook de genoemde zwarte laag was toe te schrijven. Tegen de fundamentbalken aansluitende, lag op dit niveau ook een soort plaveisel van groote keien, ongetwijfeld de begane grond van den heuveltop, in den tijd, toen daarop zeker één, doch waarschijn-

lijk wel een aantal houten huizen hebben gestaan. Ook in Knuttel's put is althans op deze hoogte hout aangegeven. De zwarte laag en de daaronder liggende kultuurlaag uit deze periode zien we nu, aan het Noordeinde, reeds in eenigszins aflopende richting, diep onder de fundamente van den lateren burchtmuur doorlopende, zonder dat daarin eenig muur- of walfundament te constateeren valt. De heuvel, waarop deze houten gebouwtjes lagen, was dus geen versterkte plaats of burcht geweest, doch alleen maar een eenvoudige, kunstmatige verhevenheid.

Onder de hier beschreven kultuurlaag van den heuvel vertoonde zich een donker paars tot geel gevulde klei, welke naar beneden langzaam in een effen blauwe klei overging en daarmee één geheel vormde, zonder dat er eenige bepaalde afscheiding tusschen beiden aanwezig was. Uit deze blauwe klei was de geheele heuvel opgeworpen. Ook aan den voet van den heuvel werd zij in onze *insnijding* aangetroffen en daar over een aantal metersdoorgraven (*k*) tot, vlak er onder, de vaste grond (*l*) werd bereikt. Deze laatste bestond uit een hard zand, geel voor *zoover* het buiten den heuvel lag, onder den kleiheuvel geheel blauw verkleurd. Dit zand liep, naar het midden van den heuvel toe, nog eenigszins af. Bij het opwerpen van den blauwen kleiheuvel was, evenals bij de gebouwen op zijn top, hout gebruikt; in de sleuf aan den voet werden een paar liggende boomstammen, gesteund door een paal, aangetroffen.

Zoo had dus op de plaats, waar later een burchtheer zijn burcht bouwde, in vroeger tijd een bevolking

gewoond op een soort terp, opgeworpen uit klei, waarschijnlijk uit een rivierbedding gegraven. Een nog oudere nederzetting, althans een nederzetting op een heuvel, was hier zeker niet voorhanden geweest.

Uit welken tijd is nu deze oudste terp-nederzetting onder den eigenlijken burcht?

Het aardewerk uit onze vroege middeleeuwen is zeker voor ons nog lang niet zoo precies dateerbaar als dit voor menige, vroegere periode onzer geschiedenis het geval is. De „schervenchronologie” behoeft voor deze tijden zeker nog een veel grootere precisering. Maar toch veroorlooft het aardewerk, waarvan de fragmenten in de kultuurlaag (h-i) op onzen blauwen kleiheuvel werden gevonden, ons zeker een nadere dateering. Behalve een vrijwel ondateerbaar langwerpig vierhoekig slijpsteentje met doorboord uiteinde kwamen hier tal van aardewerkscherven voor den dag, voor een betrekkelijk gering deel behoorende tot een paar donkergrijze, hardgebakken kogelpotten met scherp geprofileerden rand, gelijk die in Karolingischen tijd en nog lang daarna in gebruik waren, doch meerendeels afkomstig van het klinkend, hard gebakken, gele aardewerk met roode of paarse streepversiering, hetwelk we onder den naam van Pfingsdorffer type kennen. Dit aardewerk is het vooral, hetwelk in den na-Karolingischen tijd een belangrijke rol speelt. Elders in ons land is het nog te zamen met het bekende Se-eeuwsche Karolingische aardewerk, met reliëfbanden en rijen van indrukken versierd, aangetroffen, terwijl ook verschillende stukken bekend zijn, die een duidelijken overgang van dit vroegere type

tot het onze te zien geven. Zoo staat dus, ook op grond van die vondsten elders, de begintijd van dit Pfingsdorffer type vast. Het kan niet veel ouder zijn dan de 10e eeuw na Chr. De scherven in onze kultuurlaag vertoonen dit type in een betrekkelijk vroeg stadium, waarin de kleur van het aardewerk nog helder geel is en de beschildering een betrekkelijk bescheiden plaats inneemt. Een enkel dik geel randje herinnert nog sterk aan het oudere Karolingische. Daartegenover staat één fragment, hetwelk reeds een, zij het nog bescheiden, voetje vertoont, door inknipping gevormd; dezen ingeknepen voet welke voor het middeneeuwsche aardewerk later zoo karakteristiek is, zien we bij dit Pfingsdorffer type, bij een iets verdere ontwikkeling, ontstaan. Zoo kunnen we dus zeggen, dat de scherven uit deze kultuurlaag van onze terp niet ouder zijn dan de 10e eeuw na Chr. en dat ook een enkel fragment reeds op een iets verder gevorderde periode wijst en mogelijk in de 1 le eeuw thuis behoort.

Hiermede is dus de oudste nederzetting in den heuvel, waarop later de burcht verrees, vrijwel gedateerd. En dat in dezen tijd ook de blauwe kleiheuvel zelf, waarop zij lag, is opgeworpen, wordt afdoende bewezen door de vondst van eenige van deze zelfde scherven aan zijn voet, niet slechts onder deze kultuurlaag, doch verder ook diep onder in de blauwe klei van den heuvel zelf, dicht op den vasten grond daaronder. Wel werden te zamen met deze scherven in die klei een paar panfragmenten van Romeinschen oorsprong gevonden, doch onze veel latere scherven, welke daarnaast voorkwamen, zijn een zeker bewijs,

dat ook deze vroegere fragmenten hier eerst in zoo laten tijd te zamen met de blauwe klei kunnen zijn opgeworpen, dat ze dus reeds in die klei voorhanden moeten zijn geweest, toen deze in die latere periode hier tot een heuvel werd opgehoogd. Ze kunnen er dus hoogstens op wijzen, dat hier ergens in de buurt, waar die klei werd uitgegraven, mogelijk reeds eenige Romeinsche nederzetting aanwezig was.

Zoo lag er dus werkelijk onder den tegenwoordigen burchtheuvel een oudere, bewoonde heuvel, doch deze was zelf eerst uit de tiende eeuw na Chr. Daar er nu onder onzen kleiheuvel zeker geen plaats meer is voor een althans eenigszins belangrijken heuvel uit een vroegere periode, is hiermede de vraag, door Jullian gesteld, in negatieven zin met zekerheid beslist. Aan de aanwezigheid van den burchtheuvel kan Leiden geen aanspraak ontleenen op den naam van Lugdunum Batavorum. Geen „lichte berg” der Bataven heeft hier in Romeinschen tijd de aandacht tot zich getrokken. We zullen dus dit Lugdunum der Peutingerkaart elders moeten blijven zoeken.

Staan we thans nog even bij de geschiedenis van onzen burchtheuvel zelf stil, dan blijkt het, hoe de gele klei, waarmede de heuvel vóór den eersten burchtbouw werd opgehoogd(g), behalve een enkel stukje van zulk een minder goed dateerbaren, grauwen, kogelpot, een gering aantal „Pfingsdorffier” scherfjes bevat, waaronder twee met de bekende verfstrepen en een enkel fijn ingeknepen voetje als boven beschreven. Toen dus de burchtaanleg plaats had, was dit aardewerk nog in vol gebruik.

Doch ook de kultuurlaag van de eerste burchtperiode zelf bevat nog precies hetzelfde aardewerk, hetwelk we in de laag daar beneden aantreffen. Ook hier datzelfde Pfingsdorffer type, waaronder we vooral nog meer beschilderde fragmenten opmerken, in overeenstemming met het feit, dat bij dit aardewerk in zijn verdere ontwikkeling de beschildering eengrootere plaatst schijnt te hebben ingenomen. Ook onder de door inknepingen gevormde voeten vertoonen zich eenige latere, meer plumpe vormen. Hiernaast komen weer eenige minder karakteristieke stukken voor van de boven reeds genoemde grauwe kogelpotten en een paar randscherfjes van een sterk geprofileerd rood aardewerk, mij verder niet bekend. De hier vermelde Pfingsdorffer scherven wijzen er, in hun groote overeenkomst met die uit de kultuurlaag van den heuvel, vóór den bouw van den burcht, op, dat we dezen bouw zeker niet zoo heel veel later mogen stellen. Al is de chronologische grens van het Pfingsdorffer type naar boven toe nog niet met zekerheid te trekken (we komen daar straks nog op terug), toch mogen we op grond van dit schervenmateriaal in de oudste burchtlaag constateeren, dat de heuvel als woonplaats vóór de burchtperiode niet zoo heel lang heeft bestaan, dat dus de burcht als zoodanig toch zeker in de 1 le eeuw moet zijn gebouwd. Enkele scherven in de kultuurlaag van de oudste burchtperiode zijn bijzonder belangrijk, n.l. die, welke tot de bekende nog bijna niet geglazuurde slanke kannen behooren, die we met hun zware geknepen voeten, scherpe vormen en hard baksel als de voorloopers van het latere steengoed

kunnen beschouwen. Vroeger meenden we, dat deze ceramiek reeds tot de elfde eeuw behoorde (vgl. Koenen Gefäszkunde en mijn uiteenzetting Oudh. Med. I^e R. 111). Thans bestaat de neiging ze belangrijk later te stellen. Een van de belangrijkste resultaten van onze graving op den burcht op ceramisch gebied bestaat zeker hierin, dat wij deze soort te zamen met het voorafgaande goed aantreffen, in een kultuurlaag, welke althans vóór den aanvang van de 13e eeuw, den waarschijnlijksten tijd van herbouw van den burcht, vallen moet.

Wat den bodem uit de laatste burchtperiode betreft, zoo bestaat hier natuurlijk de groote mogelijkheid, dat we daarin ook nog stukken uit een voorafgaande, oudere periode zouden aantreffen, bij omwerking van den grond, het uitgraven van fundamentgreppels enz., naar boven gekomen. Toch ontbreken hier eigenlijke Pfingsdorffer scherven geheel, beschilderde stukken werden hier niet meer aangetroffen en alleen eenige fragmenten van een vrij groot geel-grauw aardewerk met geknepen voet herinnert nog aan deze oudere aardewerksoort. Mogelijk is hun aanwezigheid op bovenstaande wijze te verklaren, misschien ook leven ook nu nog uitloopers van een, met dit Pfingsdorffer type verwante ceramiek voort. Het eigenlijke Pfingsdorffer aardewerk is hier echter verdwenen.

In eenige grauwe, hardgebakken scherven zien we ook nu nog de bekende kogelpotten voortbestaan, terwijl ook eenige andere soorten, o.a. het reeds genoemde scherp geprofileerde, roode aardewerk aanwezig zijn. Naast dit alles vinden we vooral fragmenten van de

eveneens reeds genoemde, scherp geprofileerde slanke kannen met zwaren ingeknepen voet en roodbruin loodglazuur, voorloopers der latere z.g. Jacobakan-netjes. Ook in de fundamentgreppels van het gebouw, welke we in die bovenste burchtlaag aantreffen, komen fragmenten van deze typische middeleeuwsche geglazuurde kannen zeer veelvuldig voor.

Zoo levert ons onze opgraving op den burcht menig zeer welkom gegeven voor de meer preciese kennis van het vroeg middeleeuwsche aardewerk. In het bijzonder het feit, dat het Pfingsdorffer type, hetwelk ten onzent zoo veelvuldig voorkomt en dat in de 10e eeuw een aanvang neemt in de onderste burchtlaag, dat is dus naar alle waarschijnlijkheid in de 12e eeuw ten einde schijnt te loopen, om omstreeks 1200 plaats te maken voor de zoo geheel andere ceramiek der slanke, middeleeuwsche, geglazuurde kannen, is voor ons van veel belang.

Wat de geschiedenis van den burchtheuvel zelf betreft, deze kunnen we thans tot slot als volgt resumeeren:

In de 10e eeuw werd hier uit klei een hooge terp opgeworpen, waarop een bevolking in houten huizen heeft gewoond. Betrekkelijk spoedig daarop, omstreeks 1000 na Chr., werd echter deze heuvel tot vrijwel zijn tegenwoordige hoogte opgehoogd en verrees hierop een burcht, in vorm waarschijnlijk ongeveer gelijk aan thans en uit tufsteen opgetrokken. Deze burcht is daarna nogeens herbouwd — en we zullen voor den tijd daarvan naar alle waar-

schijnlijkheid wel het jaar 1204 hebben aan te nemen —, waarbij groote baksteenmoppen werden aangewend en waarbij het plateau binnen den burchtmuur wederom een eind is opgehoogd.

Van een nederzetting op een heuvel in vroegeren tijd, van een Romeinsch Lugdunum, is hier geen sprake geweest.

J. H. **HOLWERDA.**

Leiden, October 1923.

Leiden in 1566.

Leyden is die schoonste stad van Hollant, ende plach eenen hooghen torre te hebben, daer die Schippers inde zee haer ghemerck aen namen, ende hiet den Coninck vander zee. Hy viel int iaer ons heeren xv. hondert xij. ende was ghesticht in die eere van sinte Peeter. Leyden heeft edel mueren ende torren in de vesten, ende is wel bewatert. Sy heeft seer schoone, magnifijcke huysen, die straten zijn seer suyver ende in veel steden ghepauert met ghebacken steenen ouercant, ende sonderlinge so isser een strate van schoonheyt ende huysen wtnemende, daer der Heeren Stadthuys in staet. Zy is rijck ende lustich van wateren, ende heeft een goede ghesonde lucht vol eerlicx volcx, ende daer is goeden leefcost ende niet diere.

M. van Vaemewijck, Die Historie van Belgis
(Ghendt, a^o. 1574). f°. 104 a.

Uit de historie van de Pieterskerk te Leiden. ¹⁾

Twee dagen na den welbekenden feestdag, die in de Sleutelstad **telken jare** met onvermoeiden ijver wordt gevierd, heeft de Kerkeraad der Ned. Hervormde Gemeente de goede gedachte gehad, de Pieterskerk open te stellen ten einde het feit te herdenken, dat het op 5 October 1922 juist 350 jaren geleden was, dat de eerste protestantsche godsdienst-oefening, naar Gereformeerden ritus, in de hoofdkerk der stad werd gehouden.

Dezelfde massieve bogen en kapiteelen, waarvan ons oog bij het binnentreden der Pieterskerk thans nog geniet, overwelfden ten **jare 1572** een intérieur, dat in menig opzicht een anderen aanblik bood dan nu. Van de tegenwoordige betimmering der kerk was toen ongetwijfeld nog niets aanwezig, terwijl de kansel moet gestaan hebben tegen een der pilaren van het reusachtige, breede koor, dat nog, maar kort

1) Het hier weergegevene is grootendeels de inhoud van een rede, **naar** aanleiding van de **gedachtenisviering** op genoemden **datum** gehouden.

te voren van de Roomsche altaarversierselen was ontdaan. Waarschijnlijk was het de predikant Pieter Cornelisz, uit den Brie1 naar Leiden overgekomen, door wien de eerste Gereformeerde prediking in de Pieterskerk gehouden werd; dezelfde prediker, die ook op 3 October 1574 den dienst leidde 1).

En zijn gehoor, dat in de veelkleurige kleederdracht van dien tijd om den kansel was geschaard,

1) Hij wordt het eerst genoemd **van** de drie predikanten, wier positie door de vroedschap sinds 1573 wettelijk werd geregeld. Door dr. Knappert **wien** ik gaarne hulde breng voor de studie waarvan zijn boek: Opkomst **van** het Protestantisme enz. 1908, doet blijken, wordt een en **ander** vermeld op blz. 7.68. **Met** hem meen ik, dat **Jurriaan IJpesz** of **Epesz**, die 20 April 1667 voor 't laatst in de kerk buiten de Witte Poort gepredikt heeft, en **daarna** is uitgeweken (zie ald. blz. 246, 252), niet is teruggekeerd in 1572. Sterk te **betwijfelen** valt m.i. de geuite veronderstelling, dat deze Epesz tot de „**rekkelijke**, eigenaardig Noord-Nederlandsche Hervormden” behoord heeft. Immers Brandt, **Hist.** der Ref. 1,563, vertelt **iets verschrikkelijks van** hem. Op **aandrijven** van **Sonoy** zijn in Noord-Holland in 1573 ettelijke Roomschgezinde lieden doodgemarteld, onder wien ook zekere **Nanning**. „**Voor** **sijn** doodt, **daer** de tijd vereischte, hem in **staet** te stellen, om **aen** Godt en **sijne** siele te denken, gaven de Rechters, om **sijn** verstand en **spraek** te bedwelmen, hem soeten wijn te drinken; dien **hij**, gelijk een **benaemt** hert doratig ia, **ruimelijk innam**. Niet **soo** los **nochts** **maekte** hem dit de **herrsenen**, dat **hij vergat**, op 't schavot komende, **sijn** ontschuldiging weder **aen** te heffen. **Maer** de predikant **Juriae** **Epeszoon**, viel, onder **schijn** van hem te **sterken** met de heilige Schrift, in **sijne** reden en verdoofde **se** met roepen : hem bestraffende over **sijn** ontkennen, met **aensegging**, dat bij de **misdaedt** voorheen **hadt** beleden. **Daerover verdaegde** hem de **lijder**, om binnen drie dagen, voor Godts rechterstoel te **verschijnen**. De Predikant liep na **Nannings** doodt mismoedig **naer** huis steeds **klaegende** over de **verdaeging aen** hem gedaan, viel terstondt **siek** te **bedde** en **was** binnen den gesetten tijd een **lijk**.” Dat **deze** man **nu** juist **zooveel** oog zou hebben gehad voor den **zachtmoedigen** geest van de Angsburgsche Confessie, waarom hij door sommigen voor Luthersch **zou** zijn gehouden, valt m.i. te betwijfelen.

heeft zeker dien morgen minder belangstelling gehad voor de persoon die den kansel besteeg, dan wel voor het *Boek* dal daarop lag, en dat zijn eereplaats in de kerk sindsdien niet meer zou verliezen: het Boek der boeken, de H. Schrift. Grooter vreugde dan er was in het hart van een Hilikia, toen hij in Josia's tijd het vergeten wetboek des Heeren terugvond in den tempel te Jeruzalem, moet er geweest zijn in het binnenste van dezen prediker, toen hij in plaats van een Latijnsch misboek voor het altaar, den Bijbel mocht openslaan en Gods Woord verkondigen. Dat was „een overvloeiende verversching”: de vaderlandsche taal in plaats van het Latijn; Gods Woord in steê van de inzettingen der menschen. Hoe machtig in hun soberheid moeten de psalmen, toen nog in Datheen's gebrekkige vertaling, maar met een geestdriftig hart aangeheven, in het bedehuis weerklonken hebben !

Eindelijk was dan nu de vrijheid verkregen, om midden in de stad Gods woord te mogen hooren, en niet meer in den Voskuil bij 't geboomte van den Rijnsburgschen weg in een verlaten Spaansche schans; openlijk en onbelemmerd door inquisitie of spionnen !

Niet op eenmaal was gekomen deze nieuwe lente, dit nieuw geluid. Reeds in 1572 was de Pieterskerk een oude kathedraal. In dien tijd herinnerden zich bejaarden, hoe zestig jaar vóórdien de ramp had plaats gegrepen, die veel van de oorspronkelijke schoonheid van het gebouw had weggenomen. In 1512 was namelijk de geweldige toren, die eeuwen lang den zeeman tot baken had gediend op de verre

Noordzee, en die met zijn hoogte van 384 voet de „Koning der Zee” heette, ingestort.

De oudste kerk was nog vroeger gesticht: de St. Pieter van Leiden (oorspronkelijk eigenlijk aan Petrus en Paulus toegewijd) wordt reeds genoemd in een oorkonde van 1121.

Wie zal zeggen, hoeveel duizenden gedurende die lange eeuwen hier hunne zonden hebben beleden, troost hebben gezocht in smart en droefenis, neergeknield zijn in den geest bij Jezus' Kruis. Wel vierden werkheiligheid en vormdienst ook hier hun triomfen. Maar het verblijdt ons te hooren, hoe in het jaar 1462, dus nog meer dan een halve eeuw vóór Luther's optreden, juist in deze kerk een *Bijbel* tot eere kwam. Toen toch gaf Willem Heerman ¹⁾, kanunnik van St. Pancras, vroedschap van Leiden, aan de kerkmeesters van de Pieterskerk een nieuwe, schoone lectriijn, die hij heeft doen maken „op sijns selfs kosten”, waarin hij heeft neergelegd, bevestigd met ijzeren ketenen, den Bijbel in het Nederduitsch, door hem met eigen hand geschreven. In de oorkonde wordt daarvan gezegd : „Ende sijn twee stucken alst oude testament ende dat nuwe testament voor alle goede eerbare mannen om ter gelegen tijden ende onbehindert den dienst Godts dairin te mogen lesen ende wat goids te studiren.”

Was deze Bijbel a. h. w. een profetie van wat er in de 16e eeuw zou worden opgebouwd, de omgevallen toren was een duistere voorspelling van wat er eerst zou worden afgebroken.

1) Knappert t. a. p. blz. 55.

Schrikkelijke tijden gingen aan 1572 vooraf. Naarmate het verlangen der Christenheid naar een gezuiverde kerk toenam, begon te dezer stede (gelijk elders) de belangstelling voor den Roomschen kerkedienst te kwijnen, ~~was~~ maar ook vermeerderde de dweezucht bij hen die Rome wilden handhaven, terwijl het verlangen naar iets beters lang niet altijd in zuivere en evenwichtige vormen zich uitte.

Omstreeks 1560 klagen koster en onderkoster der Pieterskerk, dat hun verdiensten meer en meer „declineeren”; er worden geen kaarsen meer op de graven gebrand; ja voor het brengen van het H. Sacrament aan de zieken wordt niet meer betaald. En wie nog zielmissen laten lezen, gaan naar de Minderbroeders, want . . . die doen het goedkooper.

Ook monniken en nonnen klagen over verarming hunner kloosters.

Was het wonder na de schrikkelijke tooneelen, die zich in die jaren afspeelden bij den Gravensteen, in den volksmond genoemd Schoonverdriet? Zoowel het groene als het dorre hout werden ten vure gedoemd. ‘t Zijn de dagen van het droevige liedeken: ¹⁾

Eylaes ick mach wel suchen
 Dat nu buert so groot ellent
 Want Gods volc moet hier vluchten
 Ofte lijden groot torment
 Als men siet present
 Binnen Leyden en ander landen
 Geheel verblent tegen ‘t Woort bekent
 So gaet men nu Gods volck verbranden.

1) Uit: Het Offer des **Heeren**.

Wij brengen een stille hulde aan die martelaren, die langs de Pieterskerk geleid zijn naar het gerecht, om daar ter dood gebracht te worden, en die den naam des Heeren hooger achtten dan hun leven; mannen en vrouwen, gelijk die Dieuwercken Jans, met drie andere vrouwen naar het schavot geleid, van wie het oude liedboek zingt: „Dieuwercken quam met luste, singhende een nieuwe liet, wach-tende beter ruste.”

Armoede en oorlogsjammer teren aan de beste krachten des volks. Het woelt en het gist. Revolutionairestroo-mingen verbergen zich nauwelijks onder het komen en gaan der alledaagsche dingen. Christenen en dwaal-geesten worden nauwelijks van elkander onderkend.

Maar ook te Leiden weert zich te midden van meer ontwikkelde kringen meer dan één dapper geloofsgetuige. In 1559 woont en leert daar de rector der „grootte school”, Petrus Bloccius, schrijver van menig reformatorisch werk; de man die in ‘t hart der jeugd de beginselen van het Evangelie zaait. Hij wil niet, dat men zien zal op Menno, Calvijn of Luther, maar op Jezus Christus alleen. Hij ijvert hartstochtelijk tegen de Processies, waarbij telkens ketters mee moeten loopen als de gebonden Simson met de Filistijnen. Ook ijvert hij tegen de beelden-vereering, want „hout ende steen met keersen te eeren is niemand dienstig dan den duivel”. Door woord en werk van zulke mannen nam het verlangen naar de zuivere prediking van het Evangelie, ondanks de vervolgingen, hand over hand toe. En als nu de Spaansche dwingelandij zwaar gaat drukken

op ons gefolterde volk, de brandstapels rooken, en het schavot zijn treurig werk doet, dan komt het plotseling in 1566 tot die uitbarsting van volkswoede tegen de Roomsche kerk, waarbij niet menschen, maar beelden werden onthoofd. Ook in de Pieterskerk raasde de Beeldenstorm. Niet alleen altaren en misgewaden moesten het ontgelden, maar ook de twaalf schoone marmere beelden der apostelen, welke eenmaal het koor hebben versierd, werden te gruis geslagen. Over de Breestraat werd door de Rederijkers een touw gespannen, waaraan beelden uit de Pieterskerk werden opgehangen.

Wij keuren deze ruwe daden niet goed; maar hebben desniettemin warme sympathie voor den Geus, den eerlijken Claes Jansz., die wegens dit ruwe protest tegen Rome op het Gerecht is onthoofd. Hij stierf onder het zingen van psalm 3, niet bevreesd voor de „honderdduizent vianden” die macht hadden over deze wereld.

Te midden van allerlei tumult kwam in Augustus 1567 Willem van Oranje te Leiden. Evenals elders werkte ook hier zijne aanwezigheid als olie op de golven. Die van de gereformeerde religie beloofden in zijne tegenwoordigheid trouw aan de overheid en aan de orde; zij gaven hun woord, andersdenkenden niet openlijk te zullen bespotten, en kregen nu verlof tot het bouwen van een Geuzenkerk buiten de Witte Poort. Deze was in ongelooflijk korten tijd gereed, werd door samenwerking en hulp van 24 metselaars gebouwd en heeft als bedehuis gediend gedurende *twaalf* weken,

Toen ging het als een huivering door Noord-Nederland : Alva komt! En de beangste stadsregeering van Leiden gaf bevel, de kerk onmiddellijk af te breken.

De jaren 1567 tot 1572 waren ook daar ter plaatse jaren van bloed en tranen. Bij stroomen verlieten de burgers de stad, om naar veiliger streken, met name Emden, te ontkomen. Leiden kreeg Spaansch garnizoen; tot driemaal toe trok te midden van allerlei executies eene processie door onze straten, om Alva's overwinningen over den Prins van Oranje feestelijk te vieren. Sasbout, Alva's gevolmachtigde, woedde als een tyran. In de Pieterskerk preekte een monnik tegen de Reformatie.

Maar kort duurde deze ontzettende verdrukking. Eén April 1572 bracht de Geuzen binnen de veste van den Briel, en reeds op 23 Juni van datzelfde jaar opende de Sleutelstad hare poorten voor de troepen van den Prins. Nu keerden de bannelingen voor een groot deel terug. De publieke opinie was omgeslagen ten gunste der Reformatie. En de woeste boosheid van een Lumey, die hier met zijne benden de gunst van Oranje voor goed verspeelde, kon niet te niet doen den zegen der nationale vrijheid.

Op 20 Juli werd de Lieve-Vrouwenkerk (waarvan nog een der muren over is achter de tegenwoordige Haarlemmerstraat) opengesteld voor de prediking van Gods Woord.

Twee priesters traden openlijk in 't huwelijk.

Daar eerstgenoemd bedehuis zeker te klein was, volgde op 5 October *de openstelling der Pieterskerk voor de Reformatie.*

Sinds dien Zondag is het Woord Gods al de eeuwen door in die kerk gelezen en verkondigd. Ook het late nageslacht mag van die „overvloeiende verversching” genieten : „de Heer is mijn Herder, Hij voert mij zachtken aan zeer stille wateren; Hij verkwikt mijne ziel”. Het levende water van het Evangelie blijft nog steeds toestroomen, toepasselijk voor de 16de en voor de 20ste eeuw.

Zeker klinkt er ook een mineurtoon. De Reformatie heeft een ideaal gesteld, dat de Kerken der Reformatie niet hebben verwezenlijkt. „Heilig ze in uwe waarheid, uw woord is de waarheid”. Deze bede van den Verheerlijkte (Joh. 17) is in de Hervorming verhoord geworden. Maar die andere bede, óók uit het hooge priesterlijke gebed: „geef, dat zij allen één zijn, gelijk Gij, o Vader, en ik één zijn” — deze bede wacht onder ons nog op verhooring, en wel door onze schuld. De belijders van den Naam des Heeren hebben hun Bijbel vaak slecht gelezen, en meer dan eens werd de Bijbel toch weer aan een ketting gelegd, de ketting der partijzucht.

Enkele jaren na de opening der Pieterskerk voor de verkondiging van het Woord begaf zich burgemeester Pieter Adriaanszoon van der Werf in eigen persoon naar den Kerkeraad, ten einde een heftige oneenigheid tusschen de broederen bij te leggen. 1) Toen toch, 28 Juli 1586, werd er genotuleerd: „de

1) Notulen van den Kerkeraad (Kerkeraads-Archief Herv. Gem. te Leiden). Ds. Petrus Hackius had gepredikt: „Liver de Spaansche Inquisitie als de Gheneefsche discipline” (Notulen van 22 Mei 1586). Bij 28 Juli 1586: „Pieter Adriaensz. burgemeester verschijnt om Hackii sake.”

Heer Borgemeester Pieter Adriaensz. van der Werve is volgende sijne belofte den 28ste ¹⁾ ghedaen, in consistorio verschenen ten einde het verschil tusschen Hackium en de kerke alhier soude moghen afghedaen worden, waervoren dije van den kerkenraet den Heere borgemeester ten hoogste hebben te bedanken en bedanken mits desen voor sijne diligentie en goede affektie dije den kerkenraet spuert dat de vors. Heer draegt tot de vrede der kerke en der Republijck. Maer Dns. Hackius verclaerde nijet te conne tot vrede te verstaen.. . .”

In 1610 lees ik: „besteeg een Gomarist den predikstoel, dan verlieten regeeringspersonen en inboorlingen (!) het kerkgebouw ; maakte zich een Arminiaan op, om de gemeente te stichten, dan holden de Vlamingen weg, alsof zij den Duivel gezien hadden.” Blijkbaar was er toen nog geen predikbeurtenblad: men moest afwachten wie er kwam!

Individualisme en dorre verstandelijkheid zijn de booze geesten in de lucht, die de Kerken der Reformatie bedreigen. In dat opzicht geldt nog altoos de uitspraak der vaderen : *reformata quia reformanda*.

Desondanks mogen wij met groote dankbaarheid terugzien op het tijdperk, toen helden gestreden hebben om een geestelijk bezit, dat het erfdeel zij van ons en onze kinderen.

J. RIEMENS Jr.

1) Blijkbaar een schrijffout voor: den 27ste, daar volgens de notulen van den vorigen dag de burgemeester toen deze ~~belofte deed~~.

Wanneer de stad leiden het eerst haar straatverlichting bekwam,

Het is mij niet bekend of de geleerde schrijver van de „Geschiedenis eener Hollandsche Stad” ook ergens zijn oordeel omtrent de beginperiode der Leidsche straatverlichting heeft herzien en voor zijn te jonge dateering¹⁾ een oudere in de plaats heeft gesteld. Zoo deze rectificatie niet is geschied, veronderstelle men geenszins, dat de schrijver dezen het ondernemen zal, een dergelijke betrekkelijk onschuldige dwaling aan critiek te onderwerpen, want het is juist Prof. Blok geweest, die mijn aandacht vestigde op den rijken inhoud van de Leidsche „Gerechtsdagboeken”, waaraan ook de volgende publicatie is ontleend. Ten behoeve van een onderzoek naar de geschiedenis van de Leidsche gevangenisinrichtingen (’s-Gravensteen en Tuchthuis) werd mij op de meest welwillende wijze door den Gemeente-archivaris Mr. Dr. J. C. Overvoorde

1) Vgl. P. J. Blok, Een Hollandsche stad onder de republiek, bl. 286.

inzage verstrekt van genoemde bronnen en het is om meer dan een enkele reden van bescheiden aanvulling, dat het volgende geschreven en in druk gegeven werd.

Londen zal vermoedelijk de stad zijn geweest, waar het eerst een algemeene straatverlichting werd ingevoerd, gelijk het ook de oudste tuchthuizen binnen zijn muren zag verrijzen ; de z.g. ergasteria disciplinaria, of zooals ze in de taal dier tijden ($\pm$ 1550) heetten „bridewells”, aanvankelijk meer charitaatsinstellingen, doch spoedig volgens Du Cane „places of confinement for vagabonds, harlots and idle persons”¹⁾. Het is natuurlijk op deze plaats onnoodig, het innige verband aan te toonen tusschen een meer algemeene straatverlichting (en daardoor het eenigermate breken van de nachtelijke duisternis) en de veiligheid op straat, bestaande uit grootendeels ongeplaveide wegen en donkere nauwe stegen van de zich geleidelijk vergrootende stad.

Evenals ter zake van de genoemde strafgestichten, nam Amsterdam ten onzent ook wat betreft de straatverlichting een voorbeeld aan Londen. Mogen we Wagenaar gelooven dan geschiedde zulks ten aanzien van de verlichting reeds in het laatst der 15e en begin 16e eeuw. Doch toen waren het nog slechts enkele lantaarns met brandende kaarsen, opgesteld in het midden der voornaamste straten en op de hoofbrug-

1) Vgl. Du Cane, Punishment and Prevention of Crime (London 1885), pag. 31 etc. Voorts: R. von Hippel, Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe (in: Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 18er Band, passim.)

gen, die weinig licht verspreidden¹⁾. In 1505 kwam er daarom de bepaling, dat niemand na het luiden der boevenklok (om 9 uur 's avonds) op straat mocht verkeerren zonder lantaarn bij zich te dragen. Ook de ratelwacht en de burgerwacht waren van een soortgelijke illuminatie voorzien.

In 1579 volgde daarop de vroedschapsresolutie, om de lantaarns, op bruggen staande, direct na het invallen der duisternis te ontsteken, alsmede alle herbergiers en tappers aan te zeggen, tot 10 uur in den avond een goed licht te laten branden in hun voorhuizen. Daar er van deze keur in de praktijk niet veel scheen terecht te komen, gelastte men renovatie daarvan in 1587. Opmerkelijk is het wel, dat in ditzelfde jaar voor de stad Utrecht een ordonnantie van gelijke strekking werd uitgevaardigd. Dit is n.l. een der oudste stedelijke keuren tegen dieverij en heling met bedreiging van voorloopige detentie of erger, geïntituleerd als „Ordonnantie tegen de Dieven en Koopers van gestole goederen en tot voorkooming van dieverijen, den 4 Novemb. MDLXXXVII en gerenoveerd den 12 Febr. MDXCI”²⁾. Men leest daar het volgende: „Alsoo in deese Stad bij nachten ende ontijden, veele dieven met leederen³⁾ ende instrumenten, om vensters deuren ende muuren opte breeken, ommeloopen, en in den goeden burgeren ende inwoonderen huysen

¹⁾ Vgl. Wagenaar, Amsterdam in zijne opkomst, **aanwas**, geschiedenissen **enz.** (1760—'88). Dl. III, bl. 45.

²⁾ Van de Water, Utrechtsch Placcaatboek, Dl 111 Boek I, Tit. XIV, Ord. II (fol. 399/400).

³⁾ Ladders (**Verdam**, **Mnl.** Wdb. i.v.).

daar mede klimmen ende breeken ende de goederen steelen ende roven; soo is 't, dat om alsulke dieverijen ende roverijen te verhoeden soo veel mogelijk is, mijn Heeren de Stadhouder, Schout, Burgermeesteren ende Schepenen deser Stad, gebieden ende beveelen bij desen wel ernstelijk eenen ygelijcken van wat qualiteyt ofte conditie hij zij, dat sij hen niet en vervorderen 's avonts, naar dat de boefklock geluyt zal zijn ende veel weyniger naar middernacht hen op de straten deser Stad te laten vinden, gaande, of staande of andersints, ten ware met behoorlijk licht bij hem te hebben, op poene van aangetast, ende op Hasenberg¹⁾ gevankelijk gebracht, ende daar naar arbitralijk gestraft te worden, het zij aan den lijve of andersints, naar gelegentheyt der saaken²⁾.

In Amsterdam mochten de verlichtingstoestanden der straten bij nacht dus iets gunstiger zijn dan in Utrecht, waar van straatverlichting, als boven aangegeven werd, buiten gedwongen eigen particuliere middelen, bijkans geen sprake was, toch voldeed ook de keur van 1587 niet en deswege zon men op andere middelen tot verbetering van de publieke veiligheid. Want deze liet tegen het einde der 16e eeuw in alle vaderlandsche steden veel te wenschen over. Door

¹⁾ De naam van de Utrechtsche Stedelijke gevangenis.

²⁾ Dat men 's avonds op den weg gaande voor eigen licht moest zorgen was ook in Utrecht niet nieuw. Immers reeds in 1403 gebood de Utrechtsche Raad inzake het verkeer bij avonden nacht: „dat van deser tijd voert nyemsnit des avonds opter straten en ga na der Xlter uren in den nacht hi hebbe een lanteerne bi hem met lichte en gheen absconce (dievenlantaarn) bi eenen koer van een ponde alsoo dicke alst yemand dede.” (Van de Water, ibidem.)

de voortdurende oorlogen afgewisseld met tijden van betrekkelijke rust, wanneer er voor de landsknechten en huursoldaten niet veel anders en beters scheen te doen dan het platteland af te loopen, te stroopen en te rooven, de stedelingen bij nacht en ontijden te bestelen, door de verslechterde economische omstandigheden en verwildering der zeden in 't algemeen, mede tengevolge van den krijg, door de eeuwenlang stelselmatig opgefokte — althans nimmer voldoende systematisch bestreden — „standsgroep” van vagabondeerende bedelaars ¹⁾, wier bittere nood er meestal toe drong, om het eigendomsrecht meer of minder schuldig te verkrachten, werd het nog geen decennium later een te zeer begrepen eisch des tijds, om radicaal de straatverlichting in de hoofdstad te verbeteren, uit te breiden en zich niet te veel op het particuliere initiatief te verlaten. Bescherming van ieders persoon en goederen door de wijze zorg van een magistraatsbestuur zou zoowel gebaat als gediend zijn bij een kunstlichtilluminatie, welke voor dien tijd aan de hoogste eischen kon beantwoorden. Amsterdam ging daartoe dan ook over, hoewel eenigszins schoorvoetend, mogelijk om de vele nieuwe lasten voor zijn inwoners. Leiden volgde de aan-gegeven wenk mede in denzelfden tijd, evenwel in

1) Vgl. hier vooral het uniek mooie geschrift van Coornhert, „Boeventucht” (oudste uitgave van 1557, ook voorkomende in zijn verzameld uitgegeven werken door Jan Aertsz Colom (1630—'32), dl. III), waarop te weinig de aandacht is gevallen en waarvan door schrijver ~~dezes~~ het origineel is teruggevonden, naast het aan C.'s geestelijken broeder Jan van Hout toegeschreven Rapport inzake de Armenzorg te Leiden van 1577 (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. XXVI).

sneller tempo. Utrecht trachtte zich voorloopig nog te behelpen met een stel opeenvolgende ordonnanties, hoofdzakelijk in den geest als de keur, hierboven gedeeltelijk geciteerd. Nog andere Nederlandsche steden verbeterden haar straatverlichting half, of in 't geheel niet, met de middelen waarvan we enkele omschreven. Doch de meeste kwamen in dezen als het hinkende paard achteraan en wachtten het einde der 17e eeuw of 't begin der daaropvolgende af, om eens ernstig er over te denken, „ofte (het) practicable is, dat Lanteernen op de straten werden gemaect”, gelijk dit te Leeuwarden eerst in 1675 in den boezem des Magistraats overwogen werd ¹⁾.

De wijze waarop men binnen Amsterdam de straatverlichting beter aan haar doel zocht te doen beantwoorden, werd ingevoerd bij reglementeering in het jaar 1597. Daaraan was een paar jaar eerder de keur voorafgegaan, om aan ieder twaalfde huis door den bewoner bij avond en bij nacht een lantaarn, waarin een brandende kaars, te hangen. Deze bepaling bleef ook weer te veel theorie en deswege werd nogmaals in het genoemde jaar bepaald, dat er van stadswege lieden zouden worden aangesteld, om voor het ontsteken van deze lantaarns zorg te dragen. De kosten, welke hierop vielen, werden gevonden uit een belasting, het lantaarngeld genaamd, 't welk door daartoe aangestelde collecteurs werd geïnd. Op deze wijze werd Amsterdam verlicht tot in 16682).

In dit jaar, den 19en November, machtigde de

1) Vgl. W. Eekhoff, *Geschiedk.* beschr. van Leeuwarden, dl. II, bl. 144.

2) *Wagenaar*, Amsterdam enz. Dl. 111, bl. 45.

vroedschap „Burgemeesteren en Tresoriers door de stadt nachtlantarens ¹⁾ te doen stellen, sullende nae calculatie jaerlijx cotnen te costen omtrent thien a twaelf duysent guldens, tot verval van 't selve de oncosten te vinden nae proportie der achtste pen-ninck op de huysen" ²⁾).

Prof. Brugmans zal dan ook wel in hoofdzaak gedacht hebben aan den Amsterdamschen verlichtings-toestand in de door ons bedoelde periode, toen Z. H. gel. schreef dat er destijds (einde 16e en aanvang 17e eeuw) van een straatverlichting van be-teekenis weinig sprake kon zijn; „de weinige kaarsen, geplaatst voor heiligenbeelden op de hoeken der straten en op de bruggen waren stellig de eerste en ook de primitiefste verlichting. Later zal men hier en daar aan kruiswegen en bruggen, soms aan voor-name huizen, lantaarns hebben geplaatst; maar een geregelde, algemeene, voldoende straatverlichting schonk eerst de uitvinding van Jan van der Heyden in de tweede helft der zeventiende eeuw" ³⁾.

Zeër zeker geldt dit volkomen terecht voor het algemeen onzer Nederlandsche stedenverlichting. Maar een enkele stad, zooals Leiden (misschien nog wel andere ook, maar bewijzen hebben we daarvoor

1) Volgens het **procedé** der uitvinding van Jan van der Heyden, waarvan **Wagenaar** op de aangehaalde plaats een **beschrijving** geeft.

2) Vgl. G.W. Kernkamp, De Regeeringe van Amsterdam (1653-1672) ontworpen door Hans Bontemantel. Dl. 11, **blad** 524.

Vgl. ook L. J. van Hasselt, Straatverlichting (in: Tijdschrift voor Geschiedenis jrg. 1886).

3) Vgl. H. Brugmans, Opkomst, bloei en uiterlijk der Nederlandsche Steden (in: Huiselijk en Maatschappelijk Leven onzer Voorouders. Dl. I, bl. 73).

nog niet bij de hand), zal op dien algemeenen regel wel een uitzondering hebben gemaakt. Want blijkens onze gegevens in het hierna gepubliceerde stuk, hebben we daarin een planmatig verlichtingssysteem, dat, goed uitgevoerd, zeer zeker den overal elders bestaanden toestand heeft overtroffen. We lezen dan ook niet meer van dwingende bepalingen op het meevoeren van lichtende lantaarns over de Leidsche straten zooals tot diep in de 17e eeuw wel geschiedde in de meeste andere steden van eenige beteekenis ¹⁾. Een uitzondering daarop maakten wellicht de reizigers voor de nachtschuiten op Amsterdam, Rotterdam, Delft en Den Haag, Gouda, Utrecht en andere plaatsen, de lichten uit de wachtposten en die door de clapperwacht gedragen, alsmede van enkele andere publieke gebouwen. Doch voor 't overige scheen men hier te kunnen voldoen met de $\pm$ 100 lantaarns, welke blijkens de Gerechtsordonnantie moesten opgesteld worden.

Voor Leiden werkte bovendien nog een andere factor die aandrang op een goede verlichting van stadswege, welke voor de stad Amsterdam gemist wordt, n.l. het nachtelijk verkeer der studenten op straat, althans in dien zin, wat destijds voor „nacht-

1) Slechts van desbetreffende Utrechtsche ordonnances citeer ik „dat men, zoo lange die donkere avonden geduyren, niet zal mogen gaan des avonds langs de straten, na dat de klok 8es geslagen zal zijn, anders dan met een lantaarne, daar inne zijnde een brandend licht (1597)” (van de Water 111, Boek IJ, Titel XV, hfst. XXVIII), id. 1599 (ibid. hfst. XXIX), id. na 8 uur (1612), id. na 10 uur (1618; ibid. hfst. XXX); met verdere renovaties en ampliaties nadien tot 1672 toe gehandhaafd (zie b.v. Van de Water 111, hfst. XXXII van de opgegeven titel).

wandelen" werd aangezien. En voor wie nu eenigszins heeft kunnen nagaan, wat de stedelijke overheid aldaar zoo voor en na sedert $\pm$ 1590 ten behoeve van de binnen haar muren verblijvende studentenschaar heeft geconcesseerd en geprivilegieerd ¹⁾, zal het duidelijk zijn, dat de zorg voor beter verlichting daarvan een der uitvloeisels zal zijn geweest. Aan den anderen kant moest daardoor het euvel der nachtelijke dronkemanstochten en vechterijen bestreden en beteugeld worden. Dat ook deze omstandigheid een niet geringe rol zal hebben gespeeld bewijze de hierachter afgedrukte „Resolutie nopen Moetwillen by nacht opter Straeten", waarin te dikwijls studenten waren betrokken. Bewijze verder, dat in andere universiteitssteden als Franeker door de Magistraat aldaar in 1736 aan de Staten een concept-adres werd opgesteld, om een omslag te mogen heffen tot onderhoud der „Lantaarnen" over de burgerij en ingezetenen en uit 's Lands Kantoor tot oprichting der „Lantaarnen" 500 a 600 gl. toe te staan „*ten respecte van 't nut daarvan voor de Studenten*, en om een zware boete te stellen tegen hen die de lantarens mochten schenden" ²⁾. Wel een bewijs, dat men een goede straatverlichting onmisbaar achtte

1) Zou werd hun in 1601 (22 Maart) toegestaan te mogen „spelen mitte balon int princen logement" (tijdelijke kaatsbaan) (Gerechtsdagb. E. fol. 220/21); in 1612 beloofden de Heeren van den Gerechte „mitte eerste gelegentheyt ten dienst van de supplianten te ordonneren een bequame plaetse ofte velt dienende tot exercitie zoo van de ballons als tot balspelen" (Gerechtsdagboek G. fol. 301 vo.).

2) Dossier van stukken, hierop betrekkelijk, onder no. 1739 in het Franeker Gemeente-archief.

voor een universiteitsplaats, welke haar **academie-burgers „respecteerde”**.

Wat de publicatie en haar inhoud zelf betreft, daaromtrent kunnen we kort zijn.

Wij meenen op goede gronden, gesteund door speciaal onderzoek in deze materie, zoo nauw verwant met het interne stadsleven in vroegere eeuwen in ‘t algemeen en met de geschiedenis der veiligheid binnen ommuurde plaatsen in ‘t bijzonder, dat we in deze verordening mogen zien *het oudsteplan van systematische straatverlichting* in een Nederlandsche stad.

Voorts veroorloven we ons de volgende opmerkingen te maken omtrent het typische in dit verlichtingsplan.

Eerstens werden de kosten niet belastingsgewijze in den vorm van lantaarngeld gevonden, maar aangelsagen over die bonnen, welke van de verlichting zouden profiteeren, zóó, dat bij de verschillende grootte der bonnen en het meer of minder verbruik van gewicht der kaarsen de kosten in evenredige verhouding stonden tot den hoofdelijken aanslag.

De plaatsing der lantaarns geschiedde deels met, deels zonder steunpunt, al naar gelang het voor de doelmatigste verlichting noodig werd geoordeeld. Bij voorkeur koos men met het oog daarop en ter wille van de kosten de hoekhuizen uit voor steunpunten. Uit de inleiding op de „Plaetsen daer lantaernen zullen werden gestelt duer den bonnen” krijgen we, hoewel geen volledig, dan toch wel eenig idee over de inrichting en samenstelling van het geheel. Haaks verbonden aan de hoekhuizen, mede rustend op een

eiken balkstuk met driehoekig schoorstuk op een hoogte van minstens 10 voet, moest dit origineel stuk lantaarn wel als een groote verbetering aangemerkt worden vergeleken bij de totale duisternis van voorheen. Een verdere beschrijving der onderdeelen kan moeilijk gegeven worden, dewijl in den aanhef van het stuk slechts 't een en ander wordt medegedeeld omtrent de bevestiging van het kopstuk aan den paal. Een „stijve houten penne” in het balkstuk bevestigd, door welke spil een andere pen, nu van ijzer, in dwarse richting daarmee verbonden het lichaam van de lantaarn zal hebben geschoord, is alles wat wij van de inrichting in haar geheel komen te weten.

Voorts is het eigenaardig, te mogen vernemen, dat een deel der lantaarns uit Amsterdam wordt betrokken. Of is hier mogelijk al weer de navolgingszucht in het spel. Volgens een rapport, in originali door Jan van Hout geschreven — in klad —, 't welk wij vonden onder een bundel stukken, gemerkt „Tuchthuis”, in het Leidsche Gemeente-archief, en waarin door den Leidschen secretaris-dichter een verslag is neergelegd omtrent zijn bevinding te Amsterdam bij een bezoek aldaar, hoe het stond met „brootsettinge”, „schuytevoerders” en „Tuchthuys” aldaar ¹⁾, zouden we hier van de gewettigde veronderstelling mogen uitgaan, dat de genoemde functionaris ook terzake van straat-

1) Dit **zou** een der rapporten of notities van Van Hout zijn, welke Dr. J. Prinsen verloren waande in **diens** biographie van den dichter (N. Ned. **Biogr. Wdb.**). Wij hebben er **intusschen** behalve deze nog meerdere gevonden, **die** op publicatie wachten.

verlichting met den aankleve van dien zijn advies heeft ingewonnen bij de Amsterdamsche magistraten. Van een rapport dienaangaande bleek ons evenwel niets. Slechts een marginale aantekening van de hand van Van Hout ¹⁾ bewijst, dat de volijverige secretaris hier ook nog de praktijk diende.

Ook is het een curieus verschijnsel, hoe door de afrekening der kosten een strenge afscheiding blijkt tusschen de administratie van de stad en haar diverse bonnen. Eerst moesten de lantaarns betaald zijn, al eer ze gemerkt en geletterd aan de bonmeesteren voor hun respectievelijke bonnen werden overgedragen. Als menigerlei ander bonbezit behoorden de lantaarns ook tot de bongereedschap, tot het vaste wijkbezit. Ook de verdere kosten van onderhoud en reparatie kwamen ten laste van het bon.

Betrekkelijk de straten en stegen, huizen, publieke en andere gebouwen, alsmede de bonnen, waaraan en waarin de lantaarns werden opgesteld, vergelijk men inzonderheid Blok's Geschiedenis eener Hollandsche Stad, dl. 2 en 3, en de aldaar aangegeven bronnen.

Het handschrift is van de klerk ter Gerechtskamer en over 't algemeen duidelijk.

A. HALLEMA.

1) Zie bladz. 53.

PLAETSEN DAER LANTAERNEN ZULLEN
WERDEN GESTELT DUER DEN BONNEN.

Die **vande** Gerechte deser stadt Leijden Ordonneren den Bonmeesteren tot **coste** ende Lasten van elcx **haer** luijder bon hiernaer genomt Te doen maecken **ende wercken** wings 1) uijt de houcken **vande** huijsen daer die bequamelicxt van allen zijden zullen connen werden bezien een goede stijve eijcken Ribbe onderschoort mit een karbeeltge 2) **hooch vander** aerde ten minsten tien voeten mit een stijve houten penne daer op gewrocht **omme** de Lantaernen begrepen in de afflesinge gedaen den . . . * 3) daer op te werden **gesteld** **ende** vast gesloeten mit een **ijseren** penne aan een **Raecx-**ken 4) hangende.

Ordonneren de zelve vorder te betaalen 5) Lantaernen **vande geene** die de stadt tot Amsterdam heeft doen **copen** ende de zelve alvooren mit **haer** Bonmerc **ende** letter hebbende doen teijckenen ter naergenomde plaetsen te doen stellen **ende** zoe Lange die aldaer gebruijckt werde in **behoorlicke** reparatie te doen onderhouden **ende** als de zelve ter plaetse

1) Zeldzame **vorm van** **winsch** (schuin, scheef).

2) Schuingeplaatste steunlat, **schoorbalk**, vgl. Ned. Wdb. VII op karbeel.

3) In de **Aflezingsboeken** vond ik deze opengelaten **dateering** ook niet.

4) Kettinkje, diminutief **van raex**, **raecse**, **naast** den **vorm raexel**; vgl. **Verdam**, Mnl. Wdb. i.v.

5) Het hier **opengelaten** getal vond ik nergens.

hiernaer genomt niet meer en zullen werden gebruijct naer hem te nemen ende benefens haer ander bon-gereetschap te bewaren omme ter noot te werden gebruijct Ende zullen de costen tot alle tzelve van noode tot Lasten van tbon in Reeckeninge brengen alwaer hem de zelve zonder zwaricheijt op behoor-licke quitantie gelijck in zulcken zaec gewoon es zullen werden geleden.

Hier naer volgen de Bonnen ende plaetsen daer de Lantaernen zullen werden gestelt.

TWANTHUIJS.

Lantaernen 5.

Opten houc vande maersmansteech aende brede-straat aen Mr. Jan Artus.

Opten houc vande Coornbrugsteech opten rijen aen tsuijckerhuijs.

Opten houc vande botersteech opten rijen aende werelt.

Opten houc vande Weversbrug aende bredestraat aen Antwerpen.

Opten houc van keurlammenstraat aende bredestraat.

TWOLHUIJS.

Lantaernen 5.

Opten houc vande ketelboersteech aende brede-straat aen St. Jorijs.

Opten houc vande bogaert aende bredestraat aen Aernt gerritsoons huijs.

Opten houc vande bogert opt steenschuyr aen den achterbrouc.

Opten houc vande bogert opte volresgraft aen
maerten Baerntsz huijs.

Opten houc vande wolsteech aen Jorijs Verburchs
huijs.

TVLEI JSHUIJS.

Lantaernen 5.

Opten houc vande korsteech opte Volresgraft aen
Gerijt de vrijen huijs.

Opten houc vande dieffsteech ¹⁾ aende bredestraet
aen schaecken huijs.

Opten houc van Jan van Dortensteech aende
bredestraet.

Opten houc vande Varckensteech aende Voiresgraft.

Opten houc vande bredestraet aende Rosmoelen
aen St. Tonisbrug.

TGASTHUI JS VIERENDEEL.

Lantaernen 5.

Opten houc vande vrouwensteech aende bredestraet
aende huijsinge van plantijn.

Opten rijn opten houc vande weddesteech.

Opten houc vande baekelaersteech opten rijn.

Opten houc vande mandemaeckersteech opten rijn.

Opten houc vande maersemansteech aende huijsinge
van mees Dircxs.

1) Deze naam, in verschillende steden aan stegen en straten gegeven
welke toegang verleenden tot of uitliepen op de stedelijke gevangenis,
wordt door die omstandigheid verklaard.

ZEVENHUIJSEN.

Lantaernen 6.

Opten houc vande zonneveltsteech opte volresgraft
aen Jan Brouwers huijs. 1)

Opten houc vande Salomonstraet ende opten houc
vande dwersheerenstraet aende westcommanduij-
steech. 2)

Opten houc van tsteenschuyr aende volresgraft
aen huijsinge van Bauckes weduwe.

Opten houc vande nieuwstege aen tsteenschuyr aen
Claesgens huijsinge.

Opten houc vande Clocstege aent bagijnhoff.

Opten houc vande heerenstraet aen tkerchoff. 3)

Opten houc vande ker 4) steech aen tkerchoff.

OVER THOFF.

Lantaernen 6.

Opten houc van het stincsteechgen opte kercgraft.

Opten houc vande schoolsteech aen D. Bontius huijs.

Opten houc vant kerchoff aen blommendael te
weten michiel bruijnen huijs.

Opten houc vande houtstraet aen Rapenburch aen
Lowijsen.

Opten houc vande Volresgraft aen Rapenburch.

Opten houc vande kercgraft aen Ael de hekelsters
huijs.

1) Deze naam later aan het origineele hs. toegevoegd met de hand
van Jan van Hout.

2) Deze alinea evenzoo; het aantal lantaernen werd daardoor 8.

3) Hier in het hs. doorgehaald : tbagijnhoff.

4) De c in het hs. vergeten.

RAPENBURCH.

Lantaernen 8.

Opten houc vande backersteech aende Vliet.

Opten houc vande Colffmaeckersteech aen Rapenburch aen de huijsinge van pietertge van naerde.

Die Bonmeesteren van Rapenburch es noch bijgevoucht twee Lantaernen. ¹⁾

Opten houc vande doelsteech aen Rapenburch aende huijsinge in Sion Lus. ²⁾

Opten houc vant Sant aende Groen Hazengraft.

Opten houc vande drie Haringen aen Cort Rapenburch.

Opten houc vande Normensteech aen dachtergraft.

Opten houc vande Zegersteech aen dachtergraft.

Opten houc van de ³⁾ steech aen de broertgesgraft.

TNIEULANT.

Lantaernen 7.

Opten houc vande zijtgraft aen Levendeel.

Opten houc van tsteenschuyr aen doosterlingplaets.

Opten houc van de Vliet.

Opten houc vande Lange Raemsteech aenden cater opte coepoortsgraft.

Opten houc vande kijffhouffstraet aende St. Jacobsgraft.

Opten houc vande corte Raemsteech op doosterlingplaets.

Opten houc vande corte houffstraet aende zijtgraft.

¹⁾ Dit is met andere hand later **aan** den kant **bijgeschreven**.

²⁾ Sion Lus **was** tafelhouder.

³⁾ Hier in het hs. doorgehaald „**nieuwe**”.

HOGEWOERT.

Lantaernen 6.

Opten houc vande barbaren steech opte hogewoert.
 In St. Jorijs steech benefens dwerscamp.
 Opten houc vande Crauwelsteech opte hogewoert.
 Opten houc vande vrouwensteech opte hogewoert.
 Opten houc vande Coenesteech aen Levendael.
 Opten houc van tstincsteechgen aen Levendeel.

BURCHSTRENG.

Lantaernen 6.

Opte houc vande hoijgraft aen thoge huijs ande
 gansoort brugge.

Opten houc vande pancraes toornsteech anden Rijn.
 Opten houc aen St. Jans brugge aenden ouden rijn.
 Opten houc vande kercgraft aenden ouden Rijn.
 Opten houc vande Coornbrugsteech aende nieuwe
 straet.

Opten houc van Willem Jan reijersz. steechgen
 aen tkerchoff.

KERCVIERENDEEL.

Lantaernen 5.

Opten houc van tkerchoff aende kercgraft aende
 huijsinge van neeltgen Hardius.

Opten houc vande Coppenhincxsteech aende
 middelwech.

Opten houc vande heeren steech aende hoijgraft.
 Opten houc van tcoersteechgen aen tkerchoff.
 Opten houc vande nieuwe straet aende hoijgraft.

GANSOORDE.

Lantaernen 4.

Opten houc vande groensteech aende hoijgraft.
 Opten houc vanden ouden rijen aende hoijgraft.
 Opten houc vande vleeersteech aende middelste graft.
 Opten houc vande middelste graft ande gansoort.

ST. NICLAESGRAFT.

Lantaernen 5.

Opten houc vande Groensteech opte middelste graft.
 Opten houc vande middelste graft aenden ouden rijen.
 Opten oosthouc vande uijterste graft aenden ouden
 Rijn.
 Opten oosthouc vande groene veststeech opte
 uijterste graft.
 Opten houc vande uijterste graft aende Gansoort.

MARENDORP RIJN JDE.

Lantaernen 5.

Opten houc vande backerstege anden ouden Rijn.
 Opten houc vande dulle backersteech opten ouden
 Rijn.
 Opten houc vande Donckersteech in marendorp.
 Opten houc vande kerkbrugsteech in marendorp.
 Opten houc vande zijlpoort in marendorp.

MARENDORP LANTZI JDE.

Lantaernen 7.

Opten houc vande Jan Vossen steech in maren-
 dorp.

Opten houc vande hogelantsche ker¹⁾steech ande achtergraft.

Opten houc vande bouwen Louwen steech in marendorp.

Opten houc vande Duysentraetsteech opte achtergraft.

Opten houc vande Volmolengraft.

Opten houc vande claesteech in Jan Vossensteech.

Opten houc vande miraeckelsteech in de claessteech.

OVERMAEREN RIJNZIJDE.

Lantaernen 5.

Opten houc vande Corte maren an Marendorp.

Opten houc van Goegerriden steech opten Rijn.

Opten houc van Jan Kennewechssteechgen opten Rijn.

Opten houc aende Reijnsburgepoort in Marendorp.

Opten houc vande Corte vrouwensteech in Marendorp.

OVERMAREN LANTZIJDE.

Lantaernen 6.

Opten houc vande St. ursulen steech in Marendorp.

Opten houc vande Joseps steech in marendorp.

Opten houc vande spijckerboor steech in marendorp.

Opten houc vande Coersteech opte maren.

Opten houc vande Camp opte maren.

Opten houc van tvrouwenkerchoff benefens St. angnieten.

Gerechtsdagboek D, fol. IJ^e LXVIJ^{v0}—IJ^e LXX^{v0}

1) Ook hier de c vergeten tusschen de samenstellende deelen.

ACTE OM TE DOEN MAECKEN DE RIBBEN EN
HOUTEN DER LANTAERNEN.

De Burgermeesteren deser stadt Leijden belasten mitsdesen allen Bonmeesteren die **alsnoch** haere Ribben off houten niet en hebben doen maecken om de Lantaernen ten geordonneerden plaetsen daer op te werden **gesteld**, dat zij tzelve **alsnoch** ende mitten eersten ende zoe **Rasch** mogelic es zullen doen doen ende bevorderen, vorder dat zij in elcke bon committeren een goet **ende** getrouw persoon tot **coste** **ende** Laste van tzelve bon die telcken daege **goets** tijts voorde avont te weten tusschen vier **ende** vijff uijren **precij**s de kaersse naerde quantite **vande** geleverde Lantaernen, als voor elcke Lantaern een kaersse, uijt handen van **Gerijt** Claesz van bijwech stadthuysbewaerder haelen **ende** alom in tzelve bon inde Lantaeren stellen die ansteecken **ende** brandende maecken zullen tot zodanigen uijr tzij **inder** avont off **inder** nacht als hem **telckens** **bijde** vs. stadthuysbewaerder **ende** **P^r** gerritsz quackenbosch overste **vande** Clapperluijden zal werden angezeijt **ende** belast innegaende op morgenavont welke Gecommitteerde **opte** voors. Lantaernen opzicht zullen hebben **ende** nemen **ende** zoe die gebroocken mochten werden die **tijdelick** zullen doen repareren tot last van tbon **oock** mit Last om de zelve Lantaernen alle **Zatur**-dagen te Reijnigen **ende** schoonmaecken. **Ende** zal **desen** innegaen **ende** voor deerste **Reijs** beginnen op **morgen**-avont. Aldus gedaen **opten** X^{en} Decembris A^o. XV^oXCVIJ.

Gerechtsdagboek D, fol IJ^oLXXIIJ^{vo}/IJ^oLXXIIJ^{ro}.

RESOLUTIE NOPENDE MOETWILLEN BY NACHT
OPTER STRAETEN.

Die vande Gerechte aenmerckende de zeer grote dertelheyden ende moetwillicheyden die **opter** straeten by nacht gebruyct worden ende bevyndende by **ervaren**theyt dat daer door **alrede** nyet alleen eenige dootslagen zijn gebeurt mer meer geschapen zijn te vallen ten sy daer inne in tijts voorsien worde. Soe ist dat die vande Gerechte hebben geresolveert dat sal worden by die **vander** Universiteyt angehouden ten eynde eenige ordre dair in **gesteld** worde endevoort aen verboden dat nyemant met eenich bloot geweer sal mogen by nachten langes de strate gaen off eenich geroup **getier** off rumoer met geweer sal mogen maecken op **zulcke** peyne als de voorn. vande Gerechte met die vande Senaet des Universiteyts **sal** **connen** verdragen, blijvende voor al de misbruycken jegens de wachten tot sulcken straffe als **naer** rechten gelegentheyte van saicken ende gewoonten der Landen bevonden **sal** worden te behooren.

Actum, den XV meye zestienhondert.

Gerechtsdagboek E, fol. CXXXIX^{ro}.

De ossekop bij Rivé.

(Camera Obscura van Hildebrand,
De Huurkoetsier).

De „ossekop bij Rivé”, die aan de vermelding in Hildebrand’s Huurkoetsier een bestendigen naam heeft te danken, blijkt bij nasporing legendarisch. Een „ossekop”, gevelmerk van den huden- en lederhandel, is er in Hildebrand’s studentendagen, natuurlijk, op de Breestraat geweest; maar die hing niet uit bij een „Rivé”, en deze familienaam heeft misschien zelfs nooit bestaan, immers niet te Leiden. Bestond daar althans niet in Hildebrand’s studententijd onder kamerverhuurders of andere bewoners aan de Breestraat. De looier-leerhandelaar aan wiens gevelfront de student Beets-Hildebrand — drie huizen verder naar ‘t Oosten, dan waar hij op de Breestraat zijn kamers had -, een hudenkoopers-ossekop heeft gekend ¹⁾, heette Engelbregt, en daar naastaan, in

¹⁾ Beets-Hildebrand beschrijft hem in Na *vijftig* Jaar (2de druk), blz. 79.

't vierde perceel dus van Hildebrand's studentenkamers af, woonde een weduwe-kamerverhuurster — niet **Rivé** — maar **Privé**, met haar dochters en zoon. „*Breedestraat. Privé*” is in de Leidsche *Studenten-Almanakken* van 1830 en volgende jaren een geregeld voorkomend studenten-adres en wij mogen dat veilig zoeken op de aangeduide plaats, vier huizen verder dan Hildebrand's studentenverblijf. Derhalve heeft dus Hildebrand, bij 't neerschrijven van de *Huurkoetsier* (die in 1842, toen Hildebrand al ruim drie jaren uit Leiden weg was, het eerst werd gedrukt 2)) zich, dubbel, óf vergist, of verzonnen: hij gaf aan den buurman-leerhandelaar van drie huizen verder een verkeerden naam, en aan den naam van diens naaste oostelijke bureu, met welken hij dien verwisselde, gaf hij een verkeerden vorm. Nog iets anders kan in 't spel zijn, of misschien zit daarbij de eenige schuld: „der Druckfehlerteufel”.

Tot deze gedachten moest ik komen, toen ik, om een onjuiste bewering 3) stevig te kunnen tegenspreken, onlangs tijd en plaats van Hildebrand's wonen op de Breesstraat, nog eens heel nauwkeurig heb nagegaan, tevens nieuwsgierig om te weten aan wie — misschien van Hildebrand's vrienden — er in die dagen bij „*Rivé*” kamers waren verhuurd. Bij dat onderzoek dan kwam ik, in de *Studenten-Almanakken*, wel telkens het reeds vermelde adres:

2) In: De Nederlanden. Karakterschetsen (enz.). 's-Gravenhage. Maatschappij v. **Schoone** Kunsten. 1842.

3) In: Camera *Obscura van Hildebrand*. Vierendertigste Druk. Met noten van J. M. **Acket**. Haarlem, Bohn 1923, blz. 362: „Hildebrand bewoonde de bovenkamers op de tweede verdieping bij de familie **Rivé**”.

„*Breedestraat. Privé*” tegen, maar geen enkele maal : „*Breedestraat. Rivé*”. Dit niet-voorkomen deed mij twifelen aan het *bestaan* van den naam Rivé, en van de familie die hem heeft gedragen. Evenwel, daar kón toch op de Breestraat óók een Rivé hebben gewoond, die leerhandelaar was en wiens naam in de almanakken onder de studentenadressen niet voorkomt, omdat door of bij hem geen studentenkamers werden verhuurd. En dáár, aan diens woning moest Hildebrand dan den ossekop hebben gezien. Maar de „stukken” hebben uitgewezen dat toch ook dat niet het geval is geweest; wel — het is reeds gezegd — dat er een „Leerlooijer” woonde die Engelbregt heette (waar dus natuurlijk de ossekop was), en naast diens deur een „Weduwe” Privé. Wij moeten dus besluiten : dat Hildebrand zijn bureu Engelbregt en Privé met elkander heeft verwisseld, én: dat hij zich met den naam Privé hetzij heeft vergist, omdat hij zich dien (in 1842) niet juist meer herinnerde, óf: dat Rivé voor Privé zijn oorsprong heeft in een zet- en drukfout. Zou Hildebrand niet toch wel in zijn kopij Privé hebben geschreven? Is daarvoor niet heel licht op de drukkerij Rivé gelezen en gezet? En heeft Hildebrand (die allicht het gezette niet nog eens letterlijk met zijn handschrift heeft vergeleken) bij de correctie van de eerste drukproef daaroverheen gelezen, en is de fout dus blijven staan en in alle verdere proeven en alle latere herdrukken van „de Huurkoetsier” bestendig? Dit lijkt mij eigenlijk heel waarschijnlijk.

De „stukken” waaruit ik de zekerheid omtrent

den „Leerlooijer” Engelbregt en de „Weduwe Privé” heb gekregen, zijn: van het *Register der Volkstelling* van 1839 het Deel voor Wijk IV (Gebuurte 13), Breedestraat, fol. 49, en: het *Register der Patentschuldigen* 1838/9, ten Archieve der Gemeente Leiden. Waaruit de volgende uittreksels ten bewijze:

Wyk IV. Breedestraat (*Uit: Register/Volkstell.* 1839).

Nr. 231. V. d. Noordaa.

Nr. 232. Sala. (volgens *Reg. Patentschuld.* 1838/9: Spiegelmaker).

Nr. 233. De Baas, (*Reg. Patentsch.*: Kleedermaker).

Nr. 234. Van ‘i Hul. (*hier woonde N. Beets*, Sept. 1834 tot begin-1839).

Nr. 235. Van Loon.

Nr. 236. Gonzaal.

Nr. 237. Engelbregt. (*Reg. Patentsch.*: Leerlooijer).

Nr. 238. Eke Hendriks, geen beroep, Weduwe J. Prive.

Prive. Anna Catherine.

„ Jeannette Gertrude.

„ Jean Pierre.

„ Trynette Paul.

Nr. 239. Fleek.

Dat de student Beets eerst, van September 1833 tot de zomervacantie van 1834 bij Van Dijk op de *Beestenmarkt* heeft gewoond (waar nu de drogisterij is van Reyst en Krak, Steenstraat, no. 41), en daarna, van September 1834 tot zijn promotie in Maart 1839, bij Van ‘t Hul(l) op de *Breedestraat*, kan men lezen bij G. van Rijn, Nicolaas *Beets* I, 95 en II, 43. Het

„smalle huisje” van Van ‘t Hull „is (schrijft Beets-Hildebrand in *Na vijftig Jaar*, 2de dr., 79) sinds lang in een breeder huisbouw verzvolgen”. Die „breeder huisbouw” is de tegenwoordige Spiegel- en Lijstenfabriek, Kunsthandel van D. Sala en Zonen, Breestraat 114b; het „smalle huisje” no. 234 (Van ‘t Hull) is aan de westzijde met no. 233 (De Baas), en aan den oostkant met nog een of meer kleine perceelen vereenigd geworden. In het perceel van den „Spiegelmaker” Sala, no. 232, door dezen óók alreeds in 1829 (zie *Register der Volkstelling van. 1829*), en wie weet hoe veel vroeger al, bewoond, is thans gevestigd ¹⁾ de *Singer Maatschappij* (Breestraat 114).

Een ossekop „met een groenen krans om den hals, die de gilde-os in herinnering bracht en de voortreffelijkheid van het leer moest aanduiden” (*Na vijftig Jaar* t. a. pl.) ziet men thans op de Breestraat niet meer, maar Leiden heeft er nog zulk een op de Lange Mare, no. 23, in den gevel van den „Leerhandel” van Colla.

A. BEETS.

November 1923.

1) Mededeeling van een der tegenwoordige leden van de firma Sala.

Herinnering aan Prof. Daniel Wytttenbach.

Ieder die met de bijzonderheden van de Ramp van Leiden in 1807 bekend is, zooals die o.m. beschreven zijn door Prof. Dr. L. Knappert in zijne herdenking ná 100 jaar, zal zich herinneren dat Wytttenbach, wiens huis op het Rapenburg bij de Koepoortsgracht verwoest werd, zijne verdere levensjaren heeft doorgebracht op het buiten D'hoogen Boom onder Oegstgeest. Een eenvoudige grafzuil wijst nog de plek aan waar de beroemde „Civis Bernas” begraven ligt. Na zijn overlijden op 17 januari 1820 gaf Mevrouw Wytttenbach een boekje in het licht, gewijd aan de nagedachtenis van haar hondje Hermione, waarvan de voorrede eenige treffende bijzonderheden bevat aangaande haar overleden echtvriend. De inhoud daarvan zij hiermede aan de vergetelheid ontrukkt.

HISTOIRE DE MA PETITE CHIENNE HERMIONE

PAR MME WYTTEBACH, NÉE G . . .

A PARIS, CHEZ ANTOINE AUGUSTIN RENOUARD.

MDCCCXX.

PROLOGUE.

Cet ouvrage a été commencé vers la fin de 1808. Assise au foyer, à côté du professeur Wytttenbach, je lui communiquois toutes les idées qui se présentoient à mon imagination, et que me suggéroit ma petite chienne, couchée pres de moi. La solitude, si conforme à mon goût, dans laquelle j'ai passé treize ans, me fit créer un monde à moi. Je n'ai point vécu, pour ainsi dire, dans le pays que j'habite, j'ai vécu à Athènes. Wytttenbach, cet ami si bon, si indulgent, m'engagea à mettre mes idées par écrit. Le manuscrit fut livré à l'impression vers la fin de l'année dernière. Quoique la santé et la vue du professeur eussent beaucoup souffert depuis trois ans et qu'il ne pût continuer ses travaux littéraires, cet état n'a jamais porté atteinte à son esprit, qui se conserva dans sa vigueur jusqu'au moment où il fut attaqué d'une apoplexie. Elle le surprit le 1er janvier 1820, et il n'y survécut que dix-sept jours, qu'il a passés sans douleur et comme dans un doux sommeil. Son ame est restée calme jusqu'à son dernier souffle.

Persuadé que nous sommes ici bas comme des adeptes, qui, par une vie juste et temperante, nous préparons à célébrer, dans une autre vie, les grands mystères; c'est alors seulement, disoit-il, que nous serons initiés, et que luira pour nous le flambeau du dadouque.

Wytttenbach! tu es retourné dans le sein de Dieu. Ce ne sera point par mes larmes que je croirai honorer ta mémoire, ce sera en tâchant d'imiter tes vertus. Chaque objet dans la modeste campagne que tu m'as laissée en partage, me rappellera sans cesse tes bienfaits.

Tes restes mortels sont déposés dans ce sol sacré.

Nota. La campagne que nous habitons l'hiver et l'été, depuis le désastre de Leyde en 1807, est située à une petite lieue de la ville, à quelques centaines de pas de la campagne de Boerhaave.

On nous promet, sous peu, des memoires sur Wytttenbach.

LP.

Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16de en de eerste helft der 17de eeuw.

Ernstig werden in de 16de en 17de eeuw de steden in Holland geteisterd door de pestepidemieën, die daar zoo hevig woedden, dat men nauwelijks nog gelegenheid vond om de dooden te begraven of hunne namen in de registers aan te teekenen. De overheid trachtte door allerlei voorschriften het gevaar te beperken, doch het steeds herhalen der gegeven bevelen en het voortdurend uitbreiden hiervan bewijst wel, hoe beperkt het succes was en hoeveel ook de naleving dier voorschriften te wenschen overliet.

Merkwaardig is, dat volgens de uitgave van Hamaker de Keurboeken geen bepalingen over de pest bevatten, niettegenstaande het Aflezingsboek ruimschoots blijk geeft van de bemoeiingen van het stadsbestuur, ook uit de jaren waarin de door Hamaker uitgegeven keuren ontstonden.

Ernstige epidemieën te Leiden worden reeds in 1368, 1369, 1376 en 1381 ¹⁾ vermeld, doch de oudst

1) Antiquum **registrum** (Inventaris **arch. v. d. Kerken no. 415**), fol. 9 vs., 29, 51 en 76. In 1369 stierven er volgens dit register 3000 personen te Leiden **aan** de pest, in 1635 zelfs 14475.

bekende bepalingen aldaar zijn uit 1508 ¹⁾, waarna aanvullingen en herhalingen volgen uit 1509, 1515, 1517, 1518, 1519, 1526, 1557, 1567, 1568, 1603, 1634 en 1655. De oudste verordeningen bepalen zich tot het verplicht stellen van een teeken voor het besmette huis en de bewoners, dus een waarschuwing tegen het besmettingsgevaar. Het huis zal kenbaar gemaakt worden door het voor de deur uithangen van een hoed of krans van stroo, die een el in het rond groot moet zijn en een arm dik. Dit waarschuwings-teeken moet blijven hangen tot zes weken na het herstel of het overlijden van den zieke. Het bevel wordt in 1509 herhaald, waarbij een omvang van twee el wordt geëischt, en daarna in 1515, 1526 en 1568.

Voor de besmette personen wordt gewaarschuwd door het bevel om een witte roede te dragen, van een el lang, die zichtbaar gedragen moet worden (1508). Ook hierbij geldt de termijn van zes weken; ook voor de inwonenden en de verplegers. De bepaling wordt in 1509, 1515, 1518, 1519, 1526 en 1557 herhaald, waarbij in 1509 uitdrukkelijk verboden wordt om de witte roede verborgen te dragen en ook de

1) De pest komt in deze landen het eerst voor in de 14de eeuw.

Een gedeelte van de te Leiden tegen de pest getroffen maatregelen is door Dr. M. A. van Andel verwerkt in zijn goed gedocumenteerd artikel: Plague regulation in the Netherlands, opgenomen in Janus, 1916, bl. 410—444, naar een hs. in de Bibliotheek der Mij. van Geneeskunde.

Ik ontleen de gegevens aan de Aflezingsboeken in het Gemeente-archief, waarop thans uitvoerige indices bestaan, die verdere aanhaling van dag en bladzijden overbodig maken, en aan de latere gedrukte pest-ordonnanties, aanwezig in de bibliotheek van het gemeente-archief te Leiden.

kinderen uitdrukkelijk verplicht worden tot het voeren van dit teeken. In 1528 wordt nog eens uitdrukkelijk verboden om de roede in de mouw te verstoppen en worden ook zij, die de besmette huizen dagelijks bezoeken, tot het dragen verplicht. Het voorschrift werd blijkbaar niet streng opgevolgd, in 1526 beklagde men zich zelfs, dat personen met open wonden zonder witte roeden over straat gaan ¹⁾.

Een stap verder gaan de bepalingen, die niet alleen voor het gevaar doen waarschuwen, maar ook de directe aanraking met de bewoners van besmette huizen of de daaruit afkomstige goederen trachten te voorkomen.

Het werd verboden om vóór zes weken na overlijden of genezing de parochiekerken of de kapel der Witte nonnen te bezoeken, behalve als men met een **doode** ter kerke komt of bij uitvaart en vigelie. In deze laatste gevallen was ieder van zelf gewaarschuwd en werd het verbod beperkt, om de nabestaanden **zoo** weinig mogelijk bij de lijkdiensten te weren. De bepaling komt reeds voor in 1508 en wordt in 1509 herhaald, waarbij de uitzondering voor uitvaart of vigelie vervalt, en 7 April 1509 wordt in het algemeen verzocht om kinderen uit besmette huizen uit een kerk te houden.

Er wordt in 1509 geklaagd over niet-opvolgen

1) Dergelijke bepalingen vindt men in verschillende steden. In Haarlem droegen de mogelijk besmette personen een **teeken**: P met een streep door den onderhaal, elders: PP, te Utrecht in 1467 een witten lag. Zie Dr. van **Andel** in Janus 1916.

van het verbod, zoodat zelfs nog niet-genezen personen met open wonden zonder eenige schaamte in de kerk of op de markt verschenen.

Het verbod is in 1515 en 1519 herhaald, waarbij ook de huisgenooten en de oppassers speciaal worden genoemd.

Men trachtte ook samenloop van volk voor het sterfhuis te voorkomen en verbood daarom in 1517 om aldaar brood voor de zielen te deelen of aalmissen te geven. Dit moest in de gasthuizen of elders geschieden. De broeder- en zusterschappen mochten ook geen brood ter uitdeeling aan het sterfhuis brengen „om der armen in gheene perikel van der zelve ziekte te stellen”. In 1519 werd nog eens er op aangedrongen om het brood regelrecht te brengen, waar het uitgedeeld zoude worden,

In gelijken zin werd in de ordonnantie van 1655 (art. 6) verboden om wijn of bier te schenken bij de begrafenis. Dit geeft slechts schandaal en men kan het geld beter gebruiken voor aalmissen. In 1603 (art. 3) werd verboden om de kist met rozenhoeden, bloemen, looverwerk van goud, zilver, metaal, blik of dergelijk te versieren. Alleen een zwart kleed werd toegelaten, behoudens het recht van adel en ambtenaren om de kisten met hun wapen te behangen. De versiersels mochten dan door de omstaanders niet worden afgetrokken. ¹⁾

De zelfde ordonnantie verbiedt in artt. 4 en 7 het meegaan van vrouwen en het bedelen bij begrafenissen.

1) Dergelijke bepalingen o.a. te Gorinchem in 1573 (zie Dr. van Aude in Janus 1916) en te Gouda in 1665 (zie Tijdspiegel 1903).

In 1519 werd aan ieder, kinderen of dienstluiden, die er niet strikt noodig hebben, verboden om aan het ziek- of sterfhuis te komen of om voor de deuren of vensters hiervan te vertoeven. Ook werd in 1518 verboden om bij de zieken te gaan bidden en mochten zij, die buiten de stad waren gaan verplegen, binnen twee maanden niet in Leiden terugkomen (1557 herhaald 1568).

Voor het overbrengen van zieken werd in 1603 (art.9) uitdrukkelijk de toestemming van de bureu geëischt, behalve voor het overbrengen naar het Pesthuis, en het werd verboden om huizen of kamers te verhuren aan vreemden, die geen bewijs van toelating konden vertoonen (1603, art. 13). Het binnen brengen van zieken van buiten was uitdrukkelijk verboden, waarbij men waarschijnlijk tevens beoogde om het Pesthuis niet al te zeer te belasten (1634; zie Bibl. Leiden no. 4021).

Ter voorkoming van het verborgen houden van twijfelachtige gevallen werd in de ordonnantie van 1568 bepaald, dat men verdachte **dooden** niet mocht begraven, voordat het lijk geschouwd was door den stadschirurgijn Mr. Jan Meynaerts. Bij het nalaten hiervan **zoude** het huis beschouwd worden besmet te zijn en onderworpen aan de hiervoor gemaakte bepalingen.

Het besmette **lijk** zelf mocht niet langer dan 36 uur in huis blijven (1518), eene bepaling, die echter niet tot de pestzieken beperkt bleef.

Tegen besmetting door lakens of **kleeden** op een kist trachtte men te waken door te verbieden om die in de kerk te brengen (1508, 1509, 1515, 1519)

en in 1518 werd in het algemeen verboden om binnen eene maand goederen uit het huis te voeren. Kleederen mocht men niet uithangen (1519) en vuilnis of onrein goed mocht men niet in het water werpen (1508). Evenzoo was het verboden om kleeren, dekens, slaaplakens, bedstroo en dergelijke zaken uit de besmette huizen buiten te hangen of voor de goot te leggen binnen een maand (1509). Men mocht dat goed zelf verbranden (1603, art. 8) of naar den Vestwal brengen om aldaar te verbranden (1634, 1655). In geen geval mocht men het op straat werpen of in de gracht.

Besmet goed op een markt brengen, of buiten te luchten, was verboden, behalve tusschen 12 en 1 uur (1603, art. 11).

Invoer van boter, kaas, melk, wei of vruchten uit besmette huizen in Rijnland werd met eene boete van 6000 steenen gestraft (1518) en in het algemeen werd invoer van besmet goed uitdrukkelijk verboden (1557), evenals later het verkoopen van van buiten ingevoerde dekens en kleeden (1602 art. 14).

In 1634 bleek de bank van leening besmet te zijn en moest deze tijdelijk gedurende 12 dagen gesloten blijven (Bibl. Leiden no. 4020). De panden werden ontsmet en men bepaalde dat in het vervolg alle panden bij het inbrengen ontsmet zouden worden. Besmette panden werden niet geheel geweerd, doch mochten alleen op bepaalde uren worden aangeboden en niet in de gewone lokalen van de bank, maar in een lokaal boven de nieuwe Haarlemmerpoort. Ook voor verkoop in het boelhuis werden in 1634 en 1655 bepalingen gemaakt, waarbij verboden werd om

voorwerpen uit besmette huizen vóór twee maanden na het overlijden in het boelhuis te verkoopen (1634). Ontsmetten werd voorgeschreven en er werd aan de uitdraagsters verboden om dit goed op de markt te brengen (1655, artt. 8 en 9).

Ten **slotte** werd bevolen om de huizen na zes weken te reinigen en te zuiveren en werd verboden om die binnen acht weken te verhuren of hierin binnen dien tijd personen als bewakers te doen wonen (1603, art. 12, herhaald in 1634 en 1655).

Tegenover de neringdoenden stelde men reeds in 1515 een nering-verbod, ais iemand stierf in een huis, daar men bakt, brouwt, wijn tapt, barbiert, **biertapt** of andere virtualie verkoopt. Het woord „**barbiert**” is hierbij later tusschen gevoegd, doch blijvend opgenomen in de herhaling in 1519. In 1603 (art. 10 en 11) beval men in het algemeen de winkels zes weken na dato gesloten te houden en verbood men aan personen uit de besmette huizen om op de markt of **op straat** met waren te koop te staan. Voor vettewariers werd de sluitingstermijn in 1655 (art. 1) op vier weken bepaald en voor oude-kleerkoopers op zes weken. Ook werd in 1655 (art. 10 en 11) aan de **vleesch**-houwers verboden binnen zes weken in een besmet huis te slachten en om binnen veertien dagen in de hal of in de **penshal** met hun waar te koop te staan.

Tegen loslopende honden werd meermalen krachtig opgetreden. In 1509 beval men de honden weg te doen, of in de put bij de **Koepoort** te werpen, in 1524 trad men op tegen het groote aantal honden en in 1603 (art. 15) beval men de honden op te

sluiten of aan een lijn te houden. De laatste maatregel maakt deel uit van de bestrijding van het pestgevaar, doch die van 1509 en 1524 kunnen ook alleen zijn ingegeven door den overlast, dien men van de honden ondervond. In 1524 toch wordt er wel op gewezen, dat zij strekken tot „groten achterdeele van den armen menschen ende oick tot groot gerufte van huylen, bassen ende anders”, doch wordt daarnaast het besmettingsgevaar niet speciaal vermeld.

Eene nieuwe groep bevat de bepalingen tegen verpesting van de lucht. Men vindt die het eerst in 1515, in het in 1519 en nog in 1574 herhaalde bevel om deuren en vensters van de besmette huizen gesloten te houden tot zes weken na dood of herstel. Alleen bij het binnentreden mocht de deur geopend worden. In 1603 (art. 10) wordt dit bevel herhaald voor de vensters aan straat of aan erven van derden. Men moest de onderdeur dicht houden, doch mocht tusschen 12 en 1 alles openzetten om te luchten. Later schijnt men hieraan minder gehecht te hebben, althans in 1634 en 1655 werd alleen bevolen om het beneden gedeelte van het huis gesloten te houden en werd de verboden termijn tot **viertien** dagen ingekort.

Aansluitend hierbij zijn de bepalingen, die in het algemeen verontreiniging van de lucht trachten te voorkomen. Hiertoe behoort het verbod van 1509 om latelbloed in de vensters te zetten wegens „de perikeloosheyt van den tgegenwoirdigen tijd”, het verbod om bloed van pestlijders op straat uit te gieten (1509)

en om bloed of pleister in het water of op de straat te storten (1515). Het verbod werd in 1519 uitgebreid tot latelbloed of braaksel „ofte ander ontijlich **ge-**
comen van **dengenen** die met de voirsch. ziekten der pestillencie begaeft zijn, ofte van eenige andere siecke menschen”. Ook behoort hiertoe het verbod om **doode** beesten binnen de stad te brengen voor het verkoopen van de vellen (1509), of om de doodkist minder dan achttien duim onder den grond te stoppen (1603).

Ook het verbod om drukinkt te branden (1603, art. 17) en dat aan de hoenderverkoopers om gedurende de maanden Mei tot October hoenders, kalkoenen of ganzen levend in huis te hebben (1655, art. 12) strekten om verontreiniging van de lucht te voorkomen.

Invoer van fruit buiten van Rijnland werd in 1518 verboden, speciaal pruimen „zoe tselve een zonderlinge vuyrige vrucht is”; ook de pestordinantie van 1655 bevatte in (art. 13) nog een verbod van verkoop van verse pruimen. ¹⁾

Naast de bovengenoemde maatregelen tot bestrijding der besmetting werden ook eenige voorschriften gegeven, die ten doel hadden om den moed bij de bevolking er in te houden, hetzij door het inroepen van goddelijken bijstand, hetzij door het tegengaan van paniek. Tot het eerste behoorde het uitschrijven van processies, gelijk o.a. in 1515 en 1519. In 1518 wordt

1) Vgl. het verbod van invoer van Zeeuwsche kool te Antwerpen in 1625 (Dr. v. Andel in Janus 1916 blz. 441).

bij de processie uitdrukkelijk als doel genoemd om „den menschen te willen verleenē gezonde lichaemen”.

In 1529 werd het houden van drie vastendagen bevolen en het viēren van een feest als met Paschen, om de „Engelsche zweete” uit Hamburg te keeren.

Onder de maatregelen om paniek te weren valt het verbod om meer dan een kruis van stroo voor de deur van het sterfhuys te leggen (1509) en het verbod aan de strooverkoopters in 1568 om langestroowisschen uit te hangen, die met de bij overlijden aan de huizen aangebrachte teekens konden verward worden. In plaats hiervan werd aan de strooverkoopters bevolen om geschilderde bordjes als uithangteeken te gebruiken.

Ook de bepalingen tot beperking van praal bij de begrafenissen vallen gedeeltelijk hiertoe te rekenen en het verbod uit 1518 om langer dan tot de uitvaart met kaproenen en rouwhoeden te rouwen. In 1655 (art. 6) beperkte men het dragen van lange rouwmantels tot de naaste familie.

Doch niet alleen het lange rouwdragen of de te opvallende begrafenissen konden medewerken om de paniek te verhoogen, ook het eenvoudig klokgelui van de parochiekerk kon, als er te veel dooden overluid werden, de angst vermeerderen. Den 11 September 1518 werd daarom in overleg met den commandeur van Sint Pieter, den deken van Sint Pancras en den pastoor der O. L. V. Kerk besloten, om tijdens de pestepidemieēn de dooden niet afzonderlijk te overluiden, maar om dagelijks ‘s avonds na O. L. V. lof in elke parochiekerk in eens voor alle op dien dag in de parochie overleden personen de

„**beeck**” **klokjes**!) te luiden. Om hierdoor aan de pastoors geen schade te bezorgen werd bepaald, dat niettemin ieder, die met **dooden** ter kerke komt of draagt, alle kerkelijke rechten zal voldoen, waskaarsen zal geven en offeren, ieder naar zijnen staat.

Men voorkwam hierdoor tevens voor de klokken het gevaar voor scheuren, dat door te onbehoorlijk luiden kon ontstaan. De oude regeling werd 5 November 1518 hersteld, doch 5 Juni 1526 werd de bepaling nogmaals afgelezen. Toen de koster klaagden over het gevaarlijke van hun werk, dat hen in aanraking bracht met de besmetting, doch dat weinig baten opleverde, stelde het gerecht een tarief vast van 2 stuiver voor het met licht begaan der lijken en 1 stuiver voor half licht.

Het groot aantal voorschriften doet ons reeds vermoeden, dat de naleving ervan niet altijd even streng werd in acht genomen, al werd reeds in 1508 de straf bij overtreding op 12 weken verbanning en correctie bepaald en in 1509 op 24 stuivers boete. Herhaaldelijk werd op strengere naleving aangedrongen, o.a. in 1519, en in 1526 klaagt men, dat de menschen **zoo** kwaadwillig zijn, „dat zij liever hem **zelven setten** in **pericule**, dan te onderhouden de geboden, die tot hoir bewairnisse, profijt **ende gezondheid** geordonneert, **gemaect ende ofgelezen** zijn”. Niet zonder opzet werden achter in het aflezingsboek eenige vonnissen wegens overtreding der pestkeuren vermeld. In 1515 werden de erfgenamen, die geen

1) Waarschijnlijk is bedoeld: **beeklok**, bedeklok.

stroohoed aan het sterfhuis deden uithangen tot eene boete van 2000 **steen**en, of 24 plak per duizend, veroordeeld en bij wanbetaling tot verbanning tot de boete betaald zoude zijn en tot verbeurte van de rechterhand bij terugkeer vóór dien tijd. Wegens het niet dragen van de witte roede na het overlijden van zijn kind en het thuis brengen van besmet goed werd een vader veroordeeld tot levering van 3000 **steen**en en in 1518 volgde eene veroordeeling tot 4000 **steen**en op invoer van boter enz. uit besmette huizen in Rijnland.

Toch blijken de voorschriften slecht nageleefd te zijn, o.a. in 1568.

Ten **slotte** valt te wijzen op de aanstelling van pestmeesters om de lijders te behandelen en de inrichting van een afzonderlijk pesthuis voor de verpleging. Reeds in 1458 wordt melding gemaakt van een aan het s. Catharinagasthuis verbonden „**pesti**lenciehuis” en in 1526 ¹⁾ verkreeg de stad voor dit doe! de beschikking over het klooster Lopsen, buiten de wallen, waar een „**goede**, open lucht” was. Er werd een tarief voor de verpleging vastgesteld en in 1635 werd een houten pesthuis buiten den Morschinge! gebouwd, dat in 1658-1662 voor een groot **steen**en gebouw plaats maaktes), juist toen het tijdperk van de ergste epidemieën voor Leiden gelukkig gesloten was. Kort tevoren was in art. 7 der ordonantie van 1655 bepaald, dat de rijken, die tijdens

1) In 1537 weid officieel de overdracht goedgekeurd.

2) Eet oude pesthuis werd in 1717 afgebroken.

de epidemie de stad ontluchtten, bij leven noch bij dood in Leiden mochten terugkeeren, vóórdát zij eene bijdrage hadden betaald aan het Pesthuis.

Slaan wij tenslotte een terugblik op de bovenvermelde bepalingen, om te zien welk karakter de epidemie had, of althans welk karakter de tijdgenooten hieraan toekenden, dan kom ik hierdoor, in strijd met Dr. J. G. Dijkstra ¹⁾, tot de slotsom, dat alle bepalingen wijzen op het vreezen van gevaar voor een besmetting van mensch op mensch, hetzij direkt door aanraking met den lijder, hetzij door diens kleeding, bedstroo of braaksel. Ook trachtte men de besmette lucht te keeren en het invoeren van vurig fruit; doch van een besmetting door ratten is nergens sprake.

De 17de-eeuwsche schrijvers J. v. Beverwijck, Swinnas, G. Goris en het in 1600 te Leiden verschenen „Noodigh Pest-Boeck” van J. Heurnius sluiten zich hierbij aan en alleen bestaat onder hen geschil over het al of niet van invloed zijn op het ontstaan der epidemieën door kwade dampen wegens onbegraven lijken, rottende zaken, vuilnis en stilstaand stinkend water.

1) J. G. Dijkstra, Een epidemiologische beschouwing van de Nederlandsche pest-epidemieën der XVIIde eeuw. Acad. proefschrift.

Schrijver meent (bl. IS) „uit deze klinische beschouwingen mogen wij besluiten, dat de 17de eeuwsche pestepidemieën voor het **allerbelangrijkste** gedeelte builenpest zijn geweest, met enkele malen longpest, primair of secundair.>’ De overbrenging geschiedde volgens hem door de **ratten** n.l. de **Mus rattus** of huisrat, toen hier inheemsch, die later door de **Mus decumanus** of rioolrat werd verdrongen.

Jacobus Viverius schrijft zelfs in 1624: „Die Pest-ontsmettigh acht, die moet nog gaen ter scholen”.

Ik kan hier, als leek, natuurlijk niet treden in het medisch betoog van Dr. Dijkstra en verwijs ook voor de aanhalingen uit oude schrijvers naar het met veel zorg door hem in zijne verdienstelijke dissertatie hiervan gegeven overzicht. Alleen wijs ik nog op enkele aanduidingen in de officieele bescheiden.

In 1508 neemt men de maatregelen „soe dieselve siecte zeer sorgelick ende een voetspruytende siecte is”, welk motief in 1515 wordt herhaald. In 1518 noemt men de ziekte „bijsonder comende uuyt quaet voetsele ende raeu froyt, als appelen, peren ende ander vruchten”, en in het volgende jaar 1519 (weder afgekondigd in 1525) en 1525, klaagt men, dat bij beter navolging der voorschriften „die voirs. ziente bij aventuere zoe zeer niet voert gesproten en zoude hebben — gemerct een voetspruytende ziente is, die men niet bet en mach verwinnen dan mitte scuwen de plaetsen, daer deselve siecte is, ofte die dairmede ommegeene”.

Belangrijk acht ik ook eene aantekening uit 1525, waarbij vermeld wordt, dat terwijl de stad niet besmet was er iemand uit het besmette Leeuwarden kwam, die de besmetting medebracht. De zieke stierf binnen 2 of 3 dagen en de bureu, die met de besmetting onbekend waren, „hebben hem in zijn ziente gevisiteert ende dieselve siecte aldaer ontfangen”.

Dit laatste schijnt mij vooral een krachtig bewijs van de besmetting van mensch op mensch, althans in de 16de eeuw, — en van eene wijziging der ziekte

na dien tijd geven althans de daartegen genomen voorzorgen geen blijk. Trouwens Dr. Dijkstra erkent zelf (bl. 23), dat „eene onmiddelijke aanwijzing, dat de 17de-eeuwsche builenpest afhankelijk is geweest van rattepest, ontbreekt”. Ik zou daarom nog iets verder willen gaan en eerder de conclusie trekken, dat, waar in de 16de en 17de eeuw alle maatregelen tegen de pest blijken uit te gaan van de veronderstelde directe of indirecte besmetting van mensch op mensch, **waar** zelfs eene 200 gedocumenteerde studie als van Dr. Dijkstra geen directe aanwijzingen van rattepest kan aantoonen, en de 17de-eeuwsche schrijvers ook nergens daarheen verwijzen, er voorloopig op *historische* gronden geen aanleiding bestaat om de oude pestepidemieën in de **Hollandsche** steden te verklaren als afhankelijk van rattepest. Het schijnt mij, dat het althans aan Dr. Dijkstra niet is gelukt het tegenbewijs hiervan te leveren.

J. c. OVERVOORDE.

INHOUD.

	Blz.
Een woord vooraf	V
Vereeniging „Oud-Leiden” Verslag over de jaren 1922 en 1923.	VII
Statuten, bestuur en ledenlijst.	IX
Korte Kroniek van Leiden en Rijnland	XVII

IN MEMORIAM :

Mr. J. A. F. Coebergh, door Dr. P. J. Blok	x x x
Dr. J. P. Kuenen, door Dr. L. Knappert .	x x x v
Dr. A. van Rhijn, door Dr. J. G. van der Sluys	XXXIX
G. H. Kokxhoorn, door Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar	XLI
A. Corts, door H. M. Sasse	XLV
N. de Zwart, door Dr. G. J. Boekenooogen	XLVIII
F. A. Verster van Wulverhorst, door Dr. Th. W. van Lidth de Jeude .	XLIX
F. A. Dee, door Dr. L. Knappert. .	LVI
Dr. J. W. Lely, door Dr. J. W. Muller .	LX
C. H. Krantz, door Mr. W. van der Vlugt	LXVI
Mr. E. L. Th. Hoogenstraaten, door Dr. L. F. Driessen	LXXXVIII
P. J. Mulder, door W. Pera	XCIII

	Biz.
Vóór 350 jaar, door Dr. L. Knappert .	1
De Leidsche Burcht, door Dr. J. H. Holwerda (met 3 platen)	10
Bladvulling: Leiden in 1566	27
Uit de historie van de Pieterskerk te Leiden, door Dr. J. Riemens jr.	28
Wanneer de stad Leiden het eerst haar straat- verlichting bekwam, door A. Hallema . .	38
De ossekop bij Rivé. (Camera Obscura van Hilde- brand, De Huurkoetsier), door Dr. A. Beets .	60
Herinnering aan Prof. Daniel Wytttenbach, door S. J. Le Poole L.Gzn.	65
Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16 ^{de} en de eerste helft der 17 ^{de} eeuw, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde .	68
Inhoud	83

INHOUD.

Een woord vooraf	Biz. V
Vereeniging „Oud-Leiden” Verslag over de jaren 1922 en 1923.	VII
Statuten, bestuur en ledenlijst.	1x
Korte Kroniek van Leiden en Rijnland .	XVII

IN MEMORIAM :

Mr. J. A. F. Coebergh, door Dr. P. J. Blok	x x x
Dr. J. P. Kuenen, door Dr. L. Knappert .	x x x v
Dr. A. van Rhijn, door Dr. J. G. van der Sluys	XXXIX
G. H. Kokxhoorn, door Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar	XLI
A. Corts, door H. M. Sasse	XLV
N. de Zwart, door Dr. G. J. Boekenooen	XLVIII
F. A. Verster van Wulverhorst, door Dr. Th. W. van Lidth de Jeude	XLIX
F. A. Dee, door Dr. L. Knappert. . . .	LVI
Dr. J. W. Lely, door Dr. J. W. Muller .	LX
C. H. Krantz, door Mr. W. van der Vlugt	LXVI
Mr. E. L. Th. Hoogenstraaten, door Dr. A. H. J. V. M. Desertine.	LXXXVIII
P. J. Mulder, door W. Pera	XCIII

	Blz.
Vóór 350 jaar, door Dr. L. Knappert	1
De Leidsche Burcht, door Dr. J. H. Holwerda (met 3 platen)	10
Bladvulling: Leiden in 1566	27
Uit de historie van de Pieterskerk te Leiden, door Dr. J. Riemens Jr..	28
Wanneer de stad Leiden het eerst haar straat- verlichting bewam, door A. Hallema . . .	38
De ossekop bij Rivé. (Camera Obscura van Hilde- brand, De Huurkoetsier), door Dr. A. Beets .	60
Herinnering aan Prof. Daniel Wyttenbach, door S. J. Le Poole L.Gzn.	65
Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16 ^{de} en de eerste helft der 17 ^{de} eeuw, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde .	68
Inhoud	83